

Történettudomány versus szépirodalom A Magyarország 1514-ben mint történeti regény

I.

Eötvös József 1847-ben megjelent harmadik regénye, a *Magyarország 1514-ben* olvasóinak talán az első és talán a lehangsúlyosabb benyomásuk ez lehet: ez tényleg nagyon komolyan *történelmi regény*. Teszem azt Császár Elemér a köznapis olvasók feltehető tapasztalatául valami ilyesmit érzékeltet: „a laikus olvasó helyenként inkább történeti, mint regényes elbeszélésnek érzi, tudománynak, nem pedig költészetnek.”¹ Aligha dönthető el, ezt a benyomást mi kelti inkább, a főszövegben lépten-nyomon előforduló elsősorban történelmi magyarázatok, vagy a járulékos történettudományos jegyzetapparátus. De még aki amúgy kedveli a történelmi regényeket, és így olvasottsága az ilyen műveket illetően meghaladja az átlagost, az is kénytelen beismerni, Eötvös munkája valahogy keményebben tudományos, miként Ferenczi Zoltán megállapította, „Eötvös e regénye történeti, szoros értelemben véve az; és ebben különbözik a legtöbb ún. történeti regénytől”.²

A *Magyarország 1514-ben* jegyzeteiben számtalan latin, illetve kevesebb német mondatot látunk, a főszöveget magyarázó, alátámasztó vagy kiegészítő megjegyzéseket, a felhasznált forrásokra utalásokat találunk, egyáltalán: nem ritkák a hosszú, egész oldalas, olykor több oldalas jegyzetek. Tisztára, akár egy derék tudományos munkában – 1. fejezet 2. jegyzet: „Ki Buda egyes részeiről bővebb tudomást kíván, ajánljuk Podhradczy József érdekes munkáját: *Buda és Pest szabad királyi városok volt régi állapotjokról*. Pesten, 1833, melyben főképp az egyes részek törvényhatósági viszonyai alaposan tárgyaltnak. Hasonlólag ajánlható Häufler T. V. *Buda-Pest, historischtopografische Skizzen*, hol, a főváros egykori állapotát illetőleg nagy szorgalommal igen sok érdekes adat gyűjtetett össze.”;³ 1. fejezet 5. jegyzet: „Tudva van, hogy Ulászló Ujlaki Lőrinc ellen hadat indítani nagyrészt azáltal bíratott, mert hallá, hogy a büszke herceg őt beszélgetés között mindég csak ökörnek nevezi. Misso igitur ad Uladislum, cui hungari ob segnitiem vaccae nomen indiderunt, orator. Tubero VIII. § I.”;⁴ 8. fejezet 8. jegyzet: „A tudományos olvasó tudja, hogy itt nem a nagy német parasztháborúról, hanem csak azon egyes lázadásokról lehet szó, melyek a magyar keresztes hadat megelőzték,

s melyek alatt a német parasztok bocskort választva zászlóul, Németországban a nemesség várait s birtokait pusztíták.”⁵ 10. fejezet 3. jegyzet: „A szövegben előadottakra nézve I. Brutus, L. I. p. 113. – Ugyanezt beszél Dubrav. L. 32., és pedig mint a Kremsieren történetek szemtanúja.”⁶ 17. fejezet 1. jegyzet: „Falu, mely Buda határán, a Sárosfürdő közelében állott.”⁷ 21. fejezet 3. jegyzet: „1491-ben a pozsonyi tractatus alkalmánál Báthori István és Ország László nem tudták aláírni neveiket. Engel, *Gesch. d. ung. Reichs.* 3. Theil. 2. Abth. pag. 38.”⁸ 23. fejezet 4. jegyzet: „Érdekes erre nézve a módnak leírása, mellyel Czobor Mihály a budai csonkatoronyban elzárt cseh rablókkal bánt. Bonfin, Dec. IV. L. I. p. 540.”⁹

Tudós, mint Szinyei Ferenc írta: „száraz, értekező, historikus”¹⁰ részletek garmadájjával találkozunk a főszövegben is. A narrátor többször is *kitér* a keresztes háború okai, alakulása, végül következményei fejtegetésére. Először a 8. fejezetben négy oldalon keresztül – itt szabályosan megakasztja a cselekményt, olyannyira, hogy egy bekezdésben magyarázkodni is kényszerül: „Hogy olvasóim Klári s hív gazdasszonyának magaviseletét érthessék, szükség néhány, elbeszélésünk kezdete óta történt dolgot röviden előadnom. A közügyek kifejlődése oly nagy befolyással volt e regény személyeire, hogy azoknak rövid megérintése e helyen elkerülhetetlen.”¹¹ Ugyanezen fejezet vége felé ahelyett, hogy Lőrincsel adatná elő a keresztesek tervét, inkább két oldalon magyarázza, milyen kiváló is volt, s mik a várható eredményei.¹² A 15. fejezetben, a kiközösítés fejezetében több mondatot is ennek szentel – az elején Lőrinc elmélkedése kapcsán, a végén pedig úgy érzi, hogy két bekezdésnyi magyarázatra szorul, miért is követték a keresztes táborban az emberek Lőrincet, mikor ő már nem a török, hanem az urak ellen vezette őket.¹³ Mielőtt bevezetne Dózsa sátorába, a 27. fejezet elején egy hosszú bekezdésben részletezi, miért állt Dózsa a keresztesek élére.¹⁴ A 29. fejezetben a keresztesek temesvári csata előtti nagy mulatozása alatt két és fél oldalon nem a lakomázókkal, de Dózsa gondolataival foglalkozik a lázadás alakulása, és jövője felől.¹⁵ Végül az utolsó fejezet elején majd öt egész oldalon át taglalja a keresztes háború következményeit.¹⁶ Négy törés van a regény idejében, a 6., a 22., a 31. és a 33. fejezetnél – mind a négy jó alkalommal szolgál arra, hogy a narrátor hosszan magyarázza a kimaradt időben történt eseményeket, az ország, illetve szereplői helyzetét. De találunk tényleg csupán a narrátor tudós, leginkább történelmi műveltségének köszönhető magyarázatokat is. A nyitó Szent György téri jelenetet megakasztva így mutatja be Budának olasz, német és magyar nemzetiségű előkelőbb polgárait,¹⁷ a főurak első tanácsának kezdetén így kapjuk meg a Bakács és nádor viszonyát értékelő bekezdést,¹⁸ ilyen annak a leírása, Bornemisza miként irányította az országot,¹⁹ a király helyzetét bemutató sorok,²⁰ a magyar mint katonanemzet fejtegetés,²¹ vagy a XVI. századi katonáskodó egyház bemutatása.²² Nem lóg ki feltűnően a sorból, mégis érdemes szó szerint idézni a nem szigorúan

történelmi műveltséghez tartozása miatt a temesvári kereszties táborban két gondolatjel közé fűzött megjegyzést:

Történetíróink szerint eldődeink lakomáinál énekek mondtak, melyekben az ősök nagy tettei dicsőítették. Ez énekek s velük hős történetünk legszebb emlékei elvesztek, de helyettük régi zenészetünk megmaradt, s fajunk nem szavakban, de e keserves hangokban hagyta ránk történetét. Mit az ajk kimondani nem tudott vagy nem mert, azt az eldődök köemlék helyett fohászokban hagyták a jövőre, s a késő ivadék, ha vigalmai között a régi dal felhangozik, mintegy megújulni érzi a fájdalmat, mellyel apái sírjukba szálltak.²³

Három – illetve pontosabban négy – személy jellemzésekor annyira elkapja a tudós történetírói hév a narrátort, hogy nem elégszik meg a történelmi ismeretek előadásával, de kiigazítja, pontosítja a szerinte helytelen nézeteket. Ulászló jellemzését ezzel kezdi:

Ulászló kormánya hazánkra oly károsan hatott, a következmények, melyeket gyengesége előidézett, oly iszonyatosak valának, hogy történetíróinknak alig vehetjük rossz néven, ha e király iránt ítéleteikben igazságtalanok sőt a butaságig gyenge eszűnek írják le. E nézet azonban hibás.²⁴

E ponthoz kapcsolt lábjegyzetében pedig ezt írja:

Ha az egykorú írók s azok, kik Ulászló kormányának történetét, mint Brutus vagy Istvánfi, akkor írják, midőn az még elevebb emlékezetben vala, összehasonlítottak: talán helyesnek fog találatni a királynak e regényben adott jellemzése. E jellemzés egyes vonásai mindezen írók világos tanúságára alapítottak.²⁵

Hasonlóan jár el Bakács Tamás jellemzésekor, itt a tacitusi történetírói kriteriumot, sine ira et studio, is megidézi:

A szomorú állapot, melyre hazánk Ulászló kormánya alatt jutott, s még inkább e gyenge kormány végkövetkezménye, százados szolgaságunk, Bakács emlékét sokak előtt gyűlöltté tevék; ha azonban most, három század leforgása után, előítélet nélkül visszatekintünk, meg fogjuk vallani, miszerint sem a gyűlölet-, sem a megvetésre, mellyel e hatalmas bíbornok iránt a későbbi nemzedék viseltetett, méltó nem vala; s hogy valamint azon férfiút, ki midőn Rómában a pápaválasztásban részt vőn, idegen létére is többek által a keresztény világ legfőbb méltóságra érdemesnek tartatott, középszerű embernek nem nevezhetni: úgy igazságtalanság nélkül hazánk süllyedését sem tulajdoníthatni egészen neki.²⁶

– majd a jellemzés végén jegyzetben forrásait idézi, ahol Bakács jellemének csak egyes vonásait találta, ám úgy hiszi: ki „Ulászló kormánya történetét ismeri s Bakács működését figyelemmel követé, tettei után ítélve, [...] nem

fogja hűtlennek találni a képet, melyet a hatalmas érsekről” adott.²⁷ Mikor a 23. fejezet elején elér Zápolya táborához, a vezéri sátor és a benne látható két férfi külsejének leírása után Zápolya György és Verbőczy István jellemzésébe fog – így kezdi:

Minthogy azonban e két férfiban Zápolyát és Verbőczyt látjuk magunk előtt, talán megbocsátják olvasóink, ha e férfiak jellemzésénél kissé megállunk. – Mindketten oly nagy befolyást gyakoroltak nemzeti történeteinkben – mindketten oly szerencsétlen hírességre jutottak –, mindketten oly igazságtalanul ítéltettek meg történetíróink által, hogy miután alig van, ki magának némi képet nem alkotott volna felőlük, s miután e kép mégis majdnem általában véve hibás: nem fog ártani, ha azt, amennyire tőlünk függ, kiigazítjuk.²⁸

Sötér István ugyanezt a „történetírói, »részhajlatlan« hangot”²⁹ érzékeli Dózsa „rajzolásának kezdetén”, konkrétan a 8. fejezet a keresztes háborúhoz vezető okokat magyarázó eltérésben:

Az, kit a sors nagy történetek eszközéül választott, félistennek vagy ördögnek szokott tekintetni a jövő kor által. Dózsa egyik sem vala e kettő közül. Sem annyira aljas s vérszomjúzó, mint azt nemes, vagy nemesek zsoldjában álló történetíróink velünk elhittetni szeretnék; sem oly nemes érzelmekkel eltelt, minőnek újabb korunkban, midőn a nép szenvedései több rokonszenvre találnak, a népmozgalom vezetőjét gondolni szoktuk. A keresztes had vezére vitéz, de közönséges és csak helyzete által kitűnővé vált férfinnál nem vala több.³⁰

A személyek jellemeikhez kapcsolódó tévedések mellett egy személytelen tévképzetet is megcáfol – a 3. fejezet nyitó hosszú bekezdésében és a hozzá tartozó jegyzetben a Mátyás-kori tudományos és művészi életről rögzült hiedelmekkel számol le:

Ha mindjárt Buda várának egykori szépségét hazafiságunkban éppoly kevéssé engedjük magunktól elvitáztatni, mint egy tisztességben elaggott hölgy egykori bájait: mégis meg kell vallanunk, hogy azon tudományos s művészi élet, melyet Mátyás alatt fővárosunkban találunk, félig sem volt oly magyar s oly terjedelmes, mint mennyire azt mindenünk kívánná és mennyire sokan hiszik.³¹

A *Magyarország 1514-ben* recepciója alighanem ezen sajátosságok alapján a regényt talán kissé slendriánul az előszóban megfogalmazott elvekkel összhangban látta – azok közül is elsősorban olyannak, mint ami teljesíti a történeti regény Eötvös által elsőül említett különös kötelességét: népszerűsíti a történetet.³² A többség, mint például Bodnár Zsigmond, Ferenczy József vagy Schöpflin Aladár, a regény ilyen színben való feltüntetése során megelégedett a második bekezdés első mondata felemlegetésével. Bodnár Zsigmond sze-

rint „Eötvös harmadik nagy regénye »Magyarország 1514«-ben. Míg az előbbiek társadalmi regények voltak, ez utóbbi történeti tárgyat ölel föl. Nemzetünk egyik legviszontagságosabb korszakát, a 16-ik század elejét, a keresztes háború hirdetését, Dózsa véres lázadását és az urak kegyetlen megtorlását rajzolja, hogy mint mondá, népszerűsítse a történetet. Valóban e mű nem is regény a szó szoros értelmében, hanem nagyszerű történeti kép, melynek minden részén a való tényeivel találkozunk. Történeti igazságokat mutat fel az olvasónak, a kor irányadó eszméit, mozgó faktorait rajzolja, még pedig annyi hűséggel, mint akármely jó történetíró. A kor családi, községi, vallási és politikai élete annyira élénk színekben van feltüntetve, mint kevés történelmi regényben.”³³ Ferenczy József ezt írja: „1847-ben új, három kötetes regényt adott ki Magyarország 1514-ben címen, melyet a »történet népszerűsítésére« írt. Maga történeti regénynek nevezi, mely inkább csak átmenetet képez a történetírásból a regényhez. Ha Kemény Zsigmond igazi történeti regényeivel összevetjük, Eötvösé valódi történetírásnak tűnik fel regényes formában előadva. Széles történeti tanulmány alapján ismerteti benne a Dózsa-féle parasztlázadást aprólékos mozzanataival, tanulságos módon, vonatkozással saját kora politikai és társadalmi helyzetére, de mindenütt megtartva a korhűséget.”³⁴ Schöpflin Aladár így értékelt: „A Dózsa-lázadás előzményei, szörnyű pusztításai, rettentő vége oly erővel és eleveenséggel vonódnak el szemünk előtt s e mellett a történeti adatok is annyira igazolják e képek hűségét, hogy bizvást mondhatjuk: Eötvös annak, a mit ő maga a történeti regény céljául megjelölt: a történet költői formájú népszerűsítésének, teljesen megfelelt.”³⁵ Akik valamivel pontosabban jártak el, mint például Korda Imre, azok logikusan és ugyanakkor jogosan (legalább egy mondattal) tovább idézték az előszót: „»Népszerűsíteni a történelmet« ez volt a feladat, melyet Eötvös e könyvében maga elé tűzött. Sokszor és sokan félre értették e mondást, holott Eötvös világosan kifejti, mit ért ő azon. »Az író ne képzelő tehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútforrásból lelkiismeretes vizsgálódás által szerezhetett.« Más szóval olyanoknak kell festeni a történeti alakokat, a milyenek tényleg voltak s az író képzelme előtt e tekintetben határ legyen a történelmi igazság.”³⁶

Mi több, a szakirodalom így tulajdonképpen a regényt hagyományos történetírói munkaként (vagy: hagyományos történetírói munkaként is) tüntette fel. Legalábbis gyanúm szerint a fentebbi megállapítások körülbelül akkor tehetők, ha a regényt úgy vesszük, hogy benne Eötvös mint történész, „a történelem fogalmában jelölte meg vizsgálódása tárgyát”, továbbá megfelelt a történetírás tudományosságának, a múltat úgy ismerte meg, hogy alkalmazta a rankei forráskritikát. Ráadásul, és talán ez számunkra a legfontosabb, mert így a regény elsősorban értett irányzata nyer egy újabb történelmi alapot, az „így szerzett tudás értelme (rendelgetése) [...], hogy okuljon belőle a történész, majd általa a jelen, de mindenekelőtt a politikus, aki elsősorban viseli a

felelőséget a történelem formálásáért.”³⁷ Hogy ez mennyire így volt, arra érdemes Korda Imre iménti részletét egy kissé tovább olvasni, ő ugyanis éppen a történet népszerűsítésével kapcsolatban amellett, hogy elfogadja Erdélyi János felvetését, azt mondja, Eötvös célja máshogy értendő: „Nem azt kell tehát érteni a történet népszerűsítése alatt, hogy a nagy közönség regényből tanulja meg a történetet jobban, mint iskolai tankönyveiből megtanulta. E cél, igazán van Erdélyinek, képes történelmi olvasó könyvekkel könnyebben el lehetne érni. De érteni kell igenis azt, hogy a közönség helyes fogalmat szerezessen a történelem egyes alakjainak egyéniségéről. [...] Ha valaki történeti tárgyat akar feldolgozni, járjon utána az abban előforduló alakoknak úgy, hogy hamis képet ne nyújthasson rólok, mert »a hir, melyet történeti személyiségek magoknak kivivtak, a tulajdon legszentebb nemét képezi.«.”³⁸

Jó, persze, tudjuk, a történetírás csak a XIX. században lett önálló tudomány, addig a művészet, az irodalom része volt. Eötvös és kortársai idejében tehát éppen az átalakulás időszaka volt – miként Hites Sándor írja a XIX. századi történetírásról szóló dolgozatában: „Míg a 18. században Voltaire vagy Hume egyként lehettek jelentékenyek mindkét területen, a 19. században e szerepek egyre kevésbé voltak összevonhatóak közös tevékenységbe. Ugyan Jókai Mór és Jósika Miklós is írt laikusok, fiatalok számára történelemkönyveket, s Kemény Zsigmond történetíróként sem jelentéktelen, a történelemmel való foglalatalkodás mégis a hivatássá válás irányába mutatott.”³⁹ Azonban mégis különös: Eötvös regényét úgy az irodalmárok, mint a történészek (vagy legalább történészi érdeklődésű irodalmárok) hosszan történelmileg hitelesnek tartják.

Láttuk, hogy az irodalomtudósok végig és egyöntetűen így látták a regényt – gondolom őket hamar meggyőzte erről a jegyzetapparátus, miként az eddig e szempontból még nem idézett Szinnyei Ferencet, vagy Bényei Miklóst. Szinnyei miután megnevezi Eötvös forrásait, így folytatja: „előszavában kifejtett nézeteihez híven nagy gondot fordít a történeti hűségre. Alakjainak jellemzésében nem tér el forrásainak adataitól s amit maga hozzátesz, csak azokból következik. E tekintetben szinte a történetíró óvatosságával jár el s felfogásának, állításainak mindig történeti megokolását is tudja adni.”⁴⁰ Bényei Miklós pedig egyenesen ezt írja: „Elég egy pillantást vetni a regény jegyzetapparátusára, s azonnal megállapíthatjuk: Eötvös fényesen eleget tett a maga szabta feltételeknek. Egykorú kútfők, magyar és külföldi történetírók munkáinak egész sorát olvasta el, dolgozta fel.”⁴¹ Másrészt hárman tartották érdemesnek a regényt történettudományi szempontból megítélni. Ítéletük nem egy okból több mint érdekes. Hármójuk közül csupán egy kutató, az is csak részint találta a regényt történelmileg hiteltelennek. Eleve meglepő, hogy elvégezték vizsgálatuk: a történettudomány és az irodalom között a XIX. században kiváltképp féltőn elhelyezkedő történelmi regényről a történetírás szaktudományá válásakor lemondott mindkét diszciplína – ennek

alátámasztására idézi Hites Sándor Ferenczi Zoltán 1884-es a tudományos történelem részéről lemondó nyilatkozatát. És talán még ennél is meglepőbb, hogy az első történettudományi szempontból értékelő észrevételeket maga Ferenczi Zoltán tette – a Magyar Történeti Életrajzok 1903-as Eötvös-életrajzában azt írja, hogy Eötvösnél „főbb a történelem a regénynél. Midőn művét írta, még igen kevésbé találhatta a történetben pontosan feldolgozva Dózsát s a pórlázadást; ő tehát eredeti adatokhoz fordult, régi krónikásokhoz, leírásokhoz s a kor egész szellemének nem képzeleti, nem módosított, hanem hű rajzát kívánta adni; mert czélja a meggyőzés lévén, nem akarhatta, hogy a valótlanságok felsorolásával gyengíttessék műve hatása. Ezért előszavában a művészi és erkölcsi hatáson kívül a történelmi regény különös kötelességévé teszi a *történelem népszerűsítését*, mi okvetlenül szükségessé teszi a kor alapos, ha lehet, egykorú kútfőkből való tanulmányozását s ez által a történeti igazság feltüntetését.”⁴² Három oldallal később pedig direkt történész szempontról nevezi hitelesnek a regényben olvashatóakat: a „történelem pl. Dózsa és Bakács jellemén lényegében véve semmit sem változtatott azóta és semmit nem is igen adott hozzá. Így a többi történelmi jellemek festése is teljesen megegyezik a történelmi kutatás akkori állapotának végső eredményeivel.”⁴³ Az egyetlen, aki történelmileg *részint* elfogadhatatlannak tartja a regényt, Fögel Sándor 1915–16-ban. Ő azonban tudományosan nem egészen fair, mivel nemcsak az Eötvös által elérhető, de mégsem használt forrásokat kéri számon, ám „az újabb kutatások alapján mutat rá nem egy, de jelentéktelen tévedésre” (miközben pimasz módon Eötvös előszavát idézi eljárása igazolásául) – igaz, annál nagyobb az elismerése, amikor összességében még ezek fényében is történelmileg hitelesnek számítja a regényt. Fögel az egyes jellemzések, részletek kapcsán ilyen megjegyzéseket tesz: „Elsőnek lép elénk a tehetetlen király mindenható főkancellárja: Bakócz Tamás, a gyakorlati érzékű, széles látókörű, éles eszű, leleményes primás. Ő, aki a politikai és udvari élet útvesztői között mindig feltalálta magát, fanyar mosollyal nézne a szemébe Eötvösnek, amiért jellemének fővonását: családjá emelésére való törekvését föltárta. Diplomata módon, komoly méltósággal kérné neve helyesbítését Bakácsról Erdődi Bakócz Tamásra. Nagyravágyó lelke tiltakoznék azzal a föltevással szemben, hogy ő paraszt házban született, mivel Bakócz valóban jobb körülmények között is nőtt fel”;⁴⁴ „Ulászló jelleme még sikerültebb lett volna, ha Eötvös fölhasználhatta volna a velencei követjelentéseket, amelyek csak később jelentek meg Marino Sanuto Diariijában”;⁴⁵ „A XV. sz. végének és a XVI. sz. elejének alapos ismerete és tulajdon legszentebb nemének, a hírnek tiszteletben tartása, kiigazítja Eötvössel Szapolyai és Werbőczy jellemét is. Amannak jellemzését Acsádi újabb kutatásai csak a Várday érsek levelei alapján rajzolja itt-ott Eötvöstől eltérően, máskülönben igazolja Eötvös mesteri keze művét. A Werbőczyról festett kép igaz valóságát mindennél fényesebben Fraknoi kutatásai tették érdekessé”;⁴⁶ „Szóvá tétetik még

a mai ismereteink az újabb topográfiai kutatások eredményeit, amelyek más-kép láttatják Eötvösnek Budáról nyújtott leírását.”⁴⁷ Harmadjára és legátfo-góbban 1930-ban tekintette át Vég hely Dénes bölcsészdoktori értekezésében a regény történeti alapjait. Vég hely főszövege elején ezt írja: „Ismerve az írónak a történeti regényről vallott elvét természetes, hogy a történeti anyagot a legnagyobb gondossággal gyűjtötte össze. Ismerte és felhasználta az egykorú írók munkáit, éles ítélő erővel válogatta ki az elfogadható részleteket és ezek alapján hű képét rajzolta meg a parasztlázadás korának. Nem volt ez könnyű dolog. [...] A parasztforradalmat több helyen egykorú, vagy alig valamivel későbbi leírásból ismerjük. Ezek az adatok a főbb vonásokban meg-egyeznek, de az egyes részleteket különbözőképpen, nem egy eseményt telje-sen ellentétesen mondanak el. Így Eötvös regényének anyagát nem vehette egy forrásból, hanem tanulmányoznia kellett az összes kútfőket és csak ösz-szehasonlításuk és egybevetésük után írta meg Dózsa felkelését.”⁴⁸ Másrészt az általános viszonyok áttekintése során a regény történelmi hűségét hang-súlyozza: „Eötvös nagyon gyakran megszakítja regényében a cselekményt, hogy az Ulászló alatti viszonyokat ismertesse. Vagy ő maga ismerteti részle-tesen, vagy szereplőivel rajzoltatja meg a képet, amit nyújtani akar. Mind-egyik módszernél szem előtt tartja a hűséget és ha a szükség szerint az egyes szereplők jelleméhez és helyzetéhez alakítja is át a közfelfogást, nagyjából el-fogadható korrajzot ad.”⁴⁹

Mindenki szerint történelmileg hitelesnek bizonyul a regény – a megítélé-sek között mégis van egy fontos különbség. Gyanúm szerint ugyanis míg a nagy többség, azon belül is elsősorban, de nem kizárólag a csupán irodalom-tudósok meglátásában Eötvös – hozzáteszem: természetesen – hagyományos történésznek tűnik, aki „azt tartja: a forráskritika helyes használata a biztosíték arra, hogy a történész valóban a múltat jeleníti meg”,⁵⁰ addig a szigorúan a történettudomány szemszögéből értékelők olyan észrevételeket is tesznek, melyek alapján Eötvös, módszerét tekintve éppen hogy nem hagyományos történetíró benyomását kelti. Vég hely Dénes tüzetesen összevetve a regényt forrásaival ilyeneket vett észre: Telegdi aggódó szavai csaknem szó szerint megegyeznek Istvánfinál és Eötvösnél, csak hogy Istvánfiban Telegdi az országtanácsban mondja el sejtéseit a főuraknak, míg Eötvösnél saját házá-ban osztja meg félelmeit Ártándi Tamással,⁵¹ a 15. fejezet nagy jeleneténél „Eötvös leírása érthetővé válik, ha egykorú forrásokat tanulmányoz az ember”, csak hogy itt „szabadon és költött elemekkel kiegészítve Bakócz későbbi visszavonó bullájának kitételeit is felhasználja. A provinciális beszéde ezen a bullán épül fel. A kiközösítés tulajdonképpen nem is történt meg. Dózsa ha-dai már akkor valahol Csanád alatt jártak, mikor Bakócz bulláját kiadta és fel-szólította a világi és egyházi hatóságokat, hogy fegyverrel is kényszerítsék szétozslásra a paraszthadakat. Mintának az író az excommunicatio általános formáját vette”;⁵² „A lázadó kereszties had vonulását csak felületesen érinti

Eötvös. Nem írja le a forradalom egyik kiemelkedő eseményét sem, a ceglédi népgyűlést. A források híradásai szerint itt történeteket azonban művében többször megemlíti, bár más helyre és időpontra téve⁵³; „Mindössze a csanádi csatával foglalkozik behatóbban, de azt is közvetett úton írja le. A csatában résztvevő paraszttal mondatja el a véres ütközet lefolyását. Ezt azonban egykorú forrásokból, főként Taurinus Stauromachiájából meríti. Istvánfiból is vesz egy epizódot, Báthori István megmenekülését⁵⁴; Ollósi Tamás a csanádi csata másnapján az óbesenyői „parasztok fogságába esett és végighallgatta Dózsának egyik rendeletét. Ez a rendelet csaknem szószerint megegyezik Dózsa ceglédi kiáltványával⁵⁵; „Egykorú forrásokból vette Eötvös Dózsa királlyá választásának adatát is, bár sokkal megfelelőbb helyen és időben megtörténtnek írja. A források ugyanis e választást előbből keltezik és vagy a ceglédi népgyűléssel, vagy pedig a keresztes had vezérségének átvetelével kapcsolják össze.”⁵⁶ Török Lajos a regény szubjektumainak történetiségéről szóló dolgozata kiindulópontja „egy egyszerű, ámde annál lényegesebb megfigyelés”: „Eötvös regényében a szereplői szubjektum történelmi funkcióképzésében szerepet játszó tényezők lényegében tagadják azt a historiográfiai alapvetést, amely szerint »a kortársak a folyamatok kellős közepén élve még nem tudhatták, hogy minek mi (lesz) a történelmi jelentősége, hogy miből lesz egyáltalán történelmi tény, és az mit jelent majd valójában«, ami azt jelenti, hogy többségében olyan horizontok épülnek be a szereplők szerkezetébe, amelyek a szituatív önmeghatározásban eleve magukban foglalják jelenük történelmi kontextualizálhatóságának kérdéseit is.”⁵⁷ Szinnyei Ferenc azt tartotta érdekesnek, „hogy a véres jeleneteket, kegyetlenkedéseket mellőzi, pedig a történelem is többet följegyzett közülük. [...] A kegyetlenségekről csak hallunk, Dózsa kivégzésének leírását is mellőzi.”⁵⁸ Ehhez kapcsolódik, hogy Szilágyi Márton arra hívja fel a figyelmet: „Eötvös ugyan nem vette át – semmilyen formában – az Istvánffynál is meglévő történetet arról, hogy Dózsa testét saját embereivel falatták fel, csupán az izzó trón és izzó korona jelképeit használta föl.”⁵⁹ És hozzátehetjük, nem csupán nem vette át: még a lehetőségét is kizárta, hiszen Dózsa börtönbeli jelenete elején összesen három keresztest hagy életben Temesváron: Dózsa Györgyöt és Gergelyt, valamint a budai csonkatoronyból ide szállított Szaleresi Ambrust.⁶⁰ És az Eötvös sajátos történetírói metódusát leíró példák még szaporíthatók: teszem azt, tudatában van annak, hogy forrásai „főleg a mindenkori elitről informálnak – vagy legalábbis a mindenkori elit nézőpontjából láttatják a letűnt világokat és valamikori szereplőiket”⁶¹ – és ennek megfelelően kritikusan viszonyul hozzájuk, mint a már idézett egyik Dózsát jellemző részletben: „Sem annyira aljas s vérszomjúzó, mint azt nemes, vagy nemesek zsoldjában álló történetíróink velünk elhitetni szeretnék.”⁶²

Mielőtt azonban eluralkodna az Eötvös megelőzte korát vagy valami hasonló képzet, célszerűnek tűnik visszatérni a gyökerekhez. Hadd emlékez-

tessek arra, Eötvös előszavában kizárólag történeti regényt említ, mely szin- tagmában a regény főnév a fő tag, és ennek csupán jelzője a történeti. Vagyis nem sok hasznavehető eredményre vezet kizárólag történettudósi szemmel mérlegelni a regényt. Bármennyire demonstratívan mutatják Eötvös nem hagyományos történetírói eljárását a példák, bármennyire avantgarde gesz- tusnak látszanak is azok a történettudomány felől, bármennyire fájó, ugyan- ezen módszerek az irodalomtudomány felől egészen mindennapiaknak bi- zonyulnak: Eötvös nem történettudományi munkát írt *Magyarország 1514- ben* című történeti regényével.

Ezt mi sem jelzi inkább, mint hogy az elsőre kizárólag történettudományos benyomást keltő jegyzetek között nem egy olyan található, melynek léte első- sorban poétikai gondból eredeztethető, forrása az elbeszélés nehézségeiben fe- dezhető fel. Leggyakrabban a helyszínleírásokhoz (legyenek akár csak egy tag- mondatosak) kapcsolódnak olyan jegyzetek, melyek indoka az elbeszélő azon gondjában kereshető, vajon miként beszéljen arról, amit nyilvánvalóan nem lá- tott, mi több, amiről a fennmaradt képek is csak mértéktartással kezelendők. Rögvest a legelső jegyzet az egykori Buda leírásának nehézségeiről szól:

Budának kinézéséről, mielőtt a törökök által elfoglaltatott, nem hiányzanak egykorú leírá- sok, sőt rajzokat is bírunk, melyeken Mátyás híres palotája s az azt környező város régi alak- jában látható. Ki azonban e leírásokat ismeri, vagy e rajzokat látta, könnyen meggyőződhe- tik a nehézségekről, melyekkel e város régi állapotának leírása jár. Azon változások után, melyeken, mióta a mostani falával körülvéttetett, a várhegy keresztülment, e rajzok majdnem használhatatlanok; a leírások részint igen rövidek, részint azon rétori túlzások miatt nem nyújtanak biztos útmutatást, melyekkel például Bonfini a királyi palota leírását ékesíti.⁶³

Így például a 2. fejezet 3. és 8. jegyzete a főszövegben leírtakat támasztja alá:

Lásd: *Ein neue Reyszbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel etc.*, durch Sala- mon Schweigger, a 21. lapon, hol e szobának leírása foglaltatik, melyet az utazó, 1576- ban, Budán átkelve, romlott állapotában látott.

Schwaiger útleírása szerint e teremnek hossza 44, széle 18 lépés. A fényűzésről, mellyel e terem Mátyás alatt díszesítve volt, lásd: *Regis Hungariae Mathiae nuptiae apud Schwandtner scriptore etc. Hung.* T. I. p. 519.⁶⁴

Az 5. fejezet 2. jegyzete Bakács házának térbeli elhelyezkedését támasztja alá okiratokból;⁶⁵ a 12. fejezet két első jegyzete a főszöveg egy-egy látványt visszaadó tagmondatát kommentálja:

Ámbár Budának azon képein, melyek a XV. és XVI. század kezdetétől ránk maradtak, a jelen várfalak nyomait nem látjuk; az mindazonáltal, hogy a város már akkor falakkal

körül volt véve, nem szenved kétséget. A most létező kapuk közül három a mohácsi vész megelőzött időből való, s kapu fal nélkül oly képtelenség, minő a középkorban senkinek sem jutott eszébe. Azonkívül Buda falai különösen említettek egy okiratban, melyben Mátyás király Budát Sassad pusztájával ajándékozta meg. [...] Régi képeken Pest széles vízárókkal körülvéve, szigetnek látszik.⁶⁶

Ha pedig ezt már észrevettük, akkor további tűnődés után oda juthatunk, a jegyzetek tulajdonképpen a történeti mellett legalább annyira a művészi hitelesség miatt születtek. További megerősítésül hadd idézzem az 1. fejezet 10. jegyzetét:

Az egyes, itt felhozott tárgyak árára nézve, lásd Engel, *Geschichte des ung. Reichs*. I. R. 40. l. stb. *Regestrum Proventuum* stb. – És Engel, *Monumenta Ungarica*, p. 187–299. – *Fragmentum libri rationarii, de anno 1526*.

– és hadd emlékeztessenek arra, hogy a narrátor Ulászló, illetve Bakácsnál szereplője jellemzése nehézségét jelzi a jegyzetben.⁶⁷

Ha történettudományi munkát akart volna írni, akkor feltehetően nem tett volna a tudomány számára elfogadhatatlan dolgokat. Például nem hagy hibákat munkájában, vagy eltünteteti írói és/vagy szerkesztői tevékenysége nyomait. Azonban túl azon, hogy az általa használt forrásoknak nem teljesen felel meg az, amit leír, ezen ellentmondásokat olykor a szövegben is látni engedi. Báthori István a főszövegben a Maros partján lopja el Ollósi Tamás lovát, míg a jelenetet alátámasztó jegyzetben idézett *Staurom. Libr. III.* latin nyelvű versben Tibisci, vagyis a Tisza említettik.⁶⁸ Másfélszer anakronizmust is elkövet: bár a *forradalom* szót direkt 1514-re vonatkoztatva egyszer sem használja, van egy másik szintagma, mely korhűtlen, mégis előfordul a regényben. Négyyszer szerepel a *vállalat* szó – először teljesen hibásan Lőrinc ejti ki Bakáccsal való tárgyalása során, háromszor pedig a narrátor alkalmazza (ebből a negyedik a félig hibás, amennyiben itt Dózsa gondolatait vissza-idézve szerepel).⁶⁹ A szöveggörnyezet mindegyik alkalommal kétségtelenül egy – mára kissé archaikussá vált – jelentést enged meg, a Czuczor–Fogarasi szótár által is megadott 'Azon tervezett munka, üzlet, merény, melynek végrehajtására eltökéljük, elszánjuk magunkat, s melynek terhet mintegy vállunkra vesszük'.⁷⁰ Azonban a vállalat szó első előfordulásának *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1829-et ad meg 'vállalkozás', valamint 1833-at 'üzem' értelemben.⁷¹

Továbbá a regény narrátora háromszorosan deklarálja nem történetíró voltát:

De nem írom a magyar közállomány történeteit. A magyar arisztokráciának, mint a római imperátoroknak, Isten talán megadja majdan Tacitusát; ennek tiszte leend, az ország közdolgoiról szólva, méltó ecsettel festeni a kort s azon férfiakat, kiknek vétkeiért a ma-

gyar a független nemzetek sorából kitöröltetett. Én egyesek történeteit rajzolom; s Bakács, Zápolya, a király s mindazon büszke zászlósok, kik nagyravágyó aljasság s aljas nagyravágyás által e hazát megronták, itt csak annyiban foghatnak helyet, mennyiben személyeim sorsára befolyással voltak.⁷² [...] Nem írok történetet; azért csak röviden jegyzem fel azokat, miket olvasóim Istvánfiban, Brutusban vagy bárkiben azon komolyabb írók közül, kik e kor emlékeit fenntarták, leghosszasabban Taurinus István *Stauromachiá*-jában találhatnak.⁷³ [...] Az általános felosztást, mely a pórhad elnyomása után mindig ijesztebb jelenségekben mutatkozott, s mely a nép tömlöcévé változott hazát szükségképp vesztéhez vezeté, leírni a történetíró feladatához tartozik. Mi egyesek történetét írjuk le – térjünk vissza feladatunkra.⁷⁴

Ebből a szempontból kiemelkedően fontos a 13. fejezet egyik bekezdése, részint mivel ebben a narrátor magát művésznek titulálva ismét egyértelműen elkülöníti magát a történetírótól, és részint mivel saját művészi izlésével indokolja a történetíró számára elkövethetlent: olvasóinak átengedi, hogy elképzeljék, amit ő nem hajlandó ábrázolni. Miután a keresztesek elfoglalták Telegdi házát, kincsek után kutatva feldűlják azt, majd vad tivornyába kezdenek – a narrátor így kommentál:

De forduljunk el e képtől. Ha valamely nép, mely elnyomói által századokon át állati aljasságban tartatott, midőn láncait széttöri, mert nem neveltetett szabadságra, csak féktelenségben keresi hosszú szenvedéseinek pótlékát; ha emlékei erősebbek reményeinél, s ha az első szükség, melynek kielégítését keresi, múlt sértések véres megbosszulása: ott az igazságos történetíró, a bajnak okait látva, mentségeket talál; de hol az emberi természetnek állati része nemesebb érzelmein diadalmaskodott, hol az, mi nemünk méltóságát teszi, vad indulatok zajában egészen elnémult: a művésznek nincs mit keresnie. – Olvasóink képzelőtehetségére bízunk a részletek leírását.⁷⁵

Ugyanennek a művészi izlésnek, amint arra Szilágyi Márton rámutatott, további jeleit is láthatjuk: „Eötvös szemléletére egyébként is mélyen jellemző, hogy a regényben sem Telegdi, sem Dózsa szörnyű kínhalálát nem írta le, a halálról szóló tudósítást az előbbi esetben a többszörös közvetítettséggel megérkező, semmiféle részletet nem tartalmazó híresztelés formájában, a második esetben pedig szintén hírként, anticipációként beállítva hozza az olvasó tudomására. Vagyis számára láthatólag nem bizonyult érdekesnek a borzalmaknak az a részletező leírása, amelyet a – jegyzeteinek tanúsága szerint – forrásul felhasznált neolatin eposz, Taurinus *Stauromachiája* követ.”⁷⁶ Szilágyi azonban nem sorolta fel valamennyi elhallgatott borzalmat: ugyebár a pesti csapatok szétkergetése után az urak Szaleresit a csonkatoronyba zárják, s mivel komoly az esélye, hogy őt mint a sereg vezérét kivégzik, egyik rabtársa Szaleresi rémülésére „kegyetlen részletességgel sorolt el minden egyes kint, s Szaleresi testén mutatá a helyeket, melyeken azok alkal-

maztatni fognak”⁷⁷ – a narrátor itt is konzekvens, és nem hozza egy az egyben a rémisztő szavakat.

A direkt kinyilvánítások mellett is találhatunk a magát nem történetírónak vételről árulkodó megjegyzéseket – a narrátor nemegyszer úgy dönt, valami amúgy a forrásokból ismertet nem hajlandó elmondani. A kereszttesek tanácskozása során egyszor csak megáll az események előadásában:

Nem fogjuk a tanácskozókat indulataik vad kitöréséiben tovább követni. A történet megmutatta, milyenek valának azon vezérek, kik a szerencsétlen nép szenvedéseinek megbosszulását Ulászló alatt célokul tűzték ki. Lőrinc maga borzadott, midőn mindazon iszonyú föltételeket hallá, melyekkel a mészáros s főképp Márton barát a harchoz készülének, s mihelyt lehetett, e vad jelenetnek véget vetett. [...] S ezzel Lőrinc [...] azon dolgok előadásához fogott, melyeket föltételök elérésére szükségeseknek gondolt. Ezen előadással, mely Dózsa részéről csak néha egyes szó, a többiektől helybenhagyó felkiáltások által szakítottatott félbe, nem fogjuk olvasóinkat úntatni.⁷⁸

Egy másik tanácskozás – itt az urak a szereplők Zápolya sátorában – alkalomával ismét elhallgat egy szónoklatot (igaz, elhallgatása közben meglehetősen ironikusan ad összefoglalót róla):

Azon hosszú beszédet, melyben az erdélyi püspök, Várdai Ferenc, Zápolyát az összes nemesség nevében felszólítá, hogy seregeit Temesvár segítségére vezesse, nem fogjuk elmondani. A kor ízlése szerint, Róma s Hellász nagy tettei, Herkules augiasi istállójától kezdve, melyhez Temesvár környéke hasonlítottatott, az actiumi ütközetig mind felhoztak, anélkül azonban, hogy a vajdára hatással látszanának lenni.⁷⁹

A regény utolsó tanácskozásánál, mikor már a főurak is unják a több mint egy hónapja tartó országgyűlést, és a királyhoz fordulnak, hogy eredményeit közhírré tétetve rekessze azt be, nem hajlandó előszámlálni az Ulászlóhoz menőket:

Nem fogjuk az egyes tanácsosok nevét s címeit elsorolni. Zápolyán s Báthori Istvánon kívül, kik utolsó időben a várostól távol voltak, s most szintén megjelentek, ugyanazok, kiket a királynál már egyszer láttunk, csakhogy föllépésökben a jelen pillanatban több méltóság, a király irányában több kevelység, sőt csaknem megvetés vehető észre.⁸⁰

Ulászló hetedik dekrétuma tulajdonképpen szintén nem olvasható a regényben: a narrátor a törvény feletti háborgásában egész egyszerűen nem követi a tanácsban azt felolvasó Szakmárit, helyette az olvasót az eredeti szöveghez utasítja:

Nem fogjuk követni az olvasót. Ki e törvényt, melyet bosszúvágy alkotott, [...] nem olvasta [...]: vegye kezébe törvénykönyvünket, s olvassa végig e dekrétumot. Mi csak valószínű dolgokat akaránk írni, s az, mi e cikkekben áll, a valószínűség, sőt a hihetőség körén kívül fekszik.⁸¹

Mielőtt azonban hanyatt dőlnénk, abban a tudatban, hogy a *Magyarország 1514-ben* akkor úgy tűnik, lényegileg irodalmi alkotás, hadd hozzak pár, ezt átgondolásra készítő példát. Az elbeszélő általában gond nélkül leírja a történetében felbukkanó figurák külsejét, azonban háromszor többé-kevésbé zátonyra fut. Bebek Katalin a regény során számos szép emlékét meséli el, az egyik anekdotázásról a narrátor így ad számot:

Mátyás temetése után rögtön Ulászló koronázása került szőnyegre, s a fényes öltözeteknek elsorolása Bebek Katalinnak az élvezet kimeríthetlen kútforrását nyújtá; azután Anna királynét s a vele Franciaországból jött hölgyeket írta le, s így tovább. Történetbúváraink nem csekély zavarba jönnének, ha tőlük mindazon nevek magyarázata kívántatnék, melyek akkor a férfi- s asszonyöltözet sokféle nemeinek megkülönböztetésére használtattak, s melyek Katalin beszélgetéseinek főbb részét tevék.⁸²

A narrátor ezzel a beszédes megjegyzéssel részint újfent ironikusan elkülöníti magát a történetíróktól, ugyanakkor viszont határozott távolságot deklarál a történelmi regény egyes kortársai által művelt romantikus írói módszereitől, mivel éppen a történelmi szereplők ruháinak ábrázolásának problematikusságára irányítja a figyelmet. Pár oldallal Bebek Katalin anekdotájának nem elmondása után a narrátor Ollósi Tamást nem követi a pápaválasztás külső szépségeinek ecsetelésében, helyette csak ennyit jegyez meg:

S a szabó legnagyobb elragadtatással az egyes ruháknak szabásáról, a gombokról s hímzésekről kezdve beszélni, mint a költő, ha legkedvesebb műveiről szól, elfeledkezve minden egyébről.

A szimpla elhallgatást tovább bonyolítja, hogy a következő bekezdésben még mindig Ollósi a pápaválasztást elmesélő szavai olvashatók, ráadásul – ismét történetírói színben tűnve fel, ám ugyanakkor jelezve az ábrázolás nehézségét – Bakács szolgálai ruházata leírásának valódiságát egy jegyzet is megerősíti.⁸³ Végül a narrátor nem számol be részletesen Telegdi Frusina és Ártándi Pál eljegyzési ünnepségéről:

Nem fogjuk leírni az ünnepélyt s a vendégek fényes öltözeit. Ollósi [...] ez alkalommal csudákat mívelt, s a vőlegény bíbor dolmányában felülmúlta minden előbbi műveit. De kifogytunk az időből, nem ereszkedhetünk többé részletekbe, s eznap az egész társaság oly kizárólag a szép pár által vala elfoglalva, hogy Bakács örökre dicső szabójának remekei még a vendégek között sem találák azon méltánylást, melyre érdemesek valának.⁸⁴

II.

A *Magyarország 1514-ben* című regény aligha nyerte el mindazok tetszését, akik ilyen vagy olyan okból valamit írtak róla. Számtalanszor megállapították, hogy a regény két részből tevődik össze: egy inkább történelmi és egy inkább irodalmi (romantikus vagy szerelmi) szálból. Volt, akinek már önmagában a két elem jelenléte sem tetszett, például Toldy Ferenc ezt állapította meg kissé enigmatikusan: „Történet, költői részletekkel átszőve, nem költemény.”⁸⁵ Volt, aki a történelmi, más az irodalmi szálát érezte túlsúlyban lévőnek. Az előző részben láttuk, ha megbocsátanak egy kisebb csúsztatást, milyen sokan hangsúlyozták, hogy a *Magyarország 1514-ben* voltaképpen nem is regény, mintsem történetírás; Subert Zsófia az egyetlen, aki a két szál közül (Kemény Zsigmond regényeihez képest) a teremtettet érzi erősebbnek: Eötvös „túlságosan előtérbe tolja a szereplő személyek szívörténelmét”, „a történelmi regényben aránylag többet szól azon személyekről és epizódokról, melyeket saját fantáziája teremtett, mint a történelmi főeseményekről és főszereplőkről”.⁸⁶ Végül többen a két részt nem látták eléggé szervesen egybekapcsoltnak. Péterfy Jenő úgy látta, a regényben majdnem „mindenütt látni lehet azt a finom vonalat, hol a történet adata megszűnik, s a szabad alakítás kezdődik. A nagyobb rész rendesen a történeté, nem a képzelemé. Az utóbbi nem olvasztja be elemébe a történetet s alakjait, inkább csak magyarázza, rendezi.”⁸⁷ Beöthy László interpretációjában majdnem „két részre lehetne Eötvös e művét bontani, a történetre és költöttre, s csekély változtatással mindenik egészet képezne, valószínűleg még jobban kimutatva a határozott történelmi alapon épülő rész magas fenségét. [...] Hiába mondja ő, hogy »nem akarok történetet írni«, a valóságban mégis minden erejét erre és a történelmi tanulásra fordította. Megírhatta volna teljesen külön a lázadás történetét bizonyára elbeszélő modorban, annyira uralkodik rajta tárgyának e része; de ő regényt akart adni, s így lett teljes az a mese, melyet ismerünk, s melynek eszközeivel lesz az igen érdekes történetből kevésbé érdekes regény.”⁸⁸ Sötér István monográfiájában a regény közéleti és magánéleti anyagának egybekovácsolását tartotta a szerkesztés legnehezebb feladatának: „Eötvös éppúgy meg akarta mutatni 1514 politikai harcait, pártviszonyait, – mint az egyes emberek sorsát. [...] A regény közéleti anyagának, a történelmi-politikai eseményeknek feldolgozásában azonban Eötvöst az a veszély is fenyegette, hogy párbeszédre bontott történelmi értekezéssé válnak egyes fejezetei. És ezt a veszélyt nem is sikerült mindig elkerülnie. A regényben meglehetősen elválík egymástól a közélet főszereplőinek – és a közéletben csak mellékes, de a cselekményben mégis jelentős szereppel bíró alakoknak sorsa.”⁸⁹

Természetesen akadtak, kiknek elnyerte tetszését a regény, s ennek megfelelően a két elemet is szervesen egybedolgozottak tartották. Ferenczi Zol-

tán például a cselekmény elmesélését megelőzően rögzíti a kettősséget („Ő a Dózsa-féle pórlázadást veszi tárgyul, még pedig nemcsak háttérül, hanem fő cselekvényül, melybe egy másik, már egészen saját maga által kigondolt cselekvényt sző bele.”⁹⁰), majd – és ezzel egyben csökkentve iménti csúsztatásom mértékét – a regényt kiválóvá tevő okok között például ezeket említi: sehol és soha „nem építette nagyobb gonddal a cselekvényt; nem merült el mélyebben tanulmányaiba s az, a mint Dózsát, Lőrinczet, Ulászlót, Bakácsot jellemzi, valódi mester tollára vall, hol kezét fog a történelemkutató a művészszel. [...] Így a többi történelmi jellemek festése is teljesen megegyezik a történelmi kutatás akkori állapotának végső eredményeivel; de mindenütt életteljessé téve a képzelem megelevenítő ereje által.”⁹¹ Hasonlóan vélekedett Szinnyei Ferenc is: „Nála a parasztlázadás nemcsak háttér, hanem főcselekvény, mely keletkezésétől végéig előttünk zajlik le. A mese másik ága: Ártándi Pál szerelme Telegdi Frusina iránt s viszonya Szaleresi Klárral, meg Telegdiék viszontagságai, melyeket részben a szenvedélyes Klári okoz szép vetélytársának. Ez a regényes rész, mely a regényben szükséges bonyodalmat szolgáltatja, szorosán a főcselekvényhez simul, mondhatnók abból táplálkozik.”⁹² És talán meglepő, de Sőtér István is ilyesmit ír az imént idézett *Közélet és magánélet* című fejezete második bekezdésében: „A Magyarország 1514-ben nem szakad szét egy »közéleti« és egy »magánéleti« regényre. Mégpedig azért nem, mivel Eötvös a két szerelmespár konfliktusait a kor nagy, történelmi konfliktusaival hozza összhangba, – és sorsukon keresztül a történelmet, az egész 1514-es magyar társadalmat mozgató-feszítő erőket juttatja szóhoz.”⁹³

Nem titkolhatom: azok pártján vagyok, kiket meggyőzött a regény, számomra is elég szervesen összekapcsolódnak a történetinek és a regényesnek vehető elemek, szerintem nem kerül egyik sem a másiknál jobban előtérbe. Érdemes például végignézni, mennyire finoman és mennyire sokrétűen van összekötve a keresztes felkeléshez vezető eseményekben a kétféle szál. Sőtér István ezzel kapcsolatban kissé nagyvonalúan így foglalta össze a cselekményt: „A bonyodalmat mindig is mesterien szövő Eötvös különösen átgondolt módon teremt egységet a regény történelmi eseményei és magán-sorsai között, – mégpedig úgy, hogy Szaleresi Klárinak, az Ártándi Pált szenvedélyesen szerető polgárleánynak sajátos szerepet biztosít a történelmi események alakulásában. Az Ártándi Pál hűtlenségéről értesült Szaleresi Klári beszéli rá a kereszteseket Telegdi nyárilakának megtámadására, ami bizonyos mértékben történelmi arányú eseménnyé növekszik, mivel a nyárilak felgyújtása után lehetlenné válik a kibékülés a főnemesség és a Dózsa-tábor között.”⁹⁴

Madártávlatból tekintve ez kétségtelenül így van: a regényen belül legalábbis Klári nélkül biztosan nem történhet meg a lázadás, de figyelmen kívül hagyva az eseményeket ennél szervelesebben kell látnunk „az országos események és a szerelmi történet közt létrejövő cselekményegységet”. A sze-

relmi történet a Klári és Pál közt támadt vonzalommal kezdődik még a 3. fejezet végén a 103–106. oldalon, miután Ártándiék a Rákoson megmentik a kerti házukat megtámadó csőcseléktől Szaleresiéket. (Hadd tegyem hozzá tisztázandó a képet: Ártándiék nem országos dolgokban érkeznek Pestre – nem Dózsa kitüntetését óhajtják megtekinteni, mint a nyitóképben látható szereplők, de még csak királyi tanácsba vagy egyéb az országot illető megbeszélésre sem hívták őket: Ártándi Tamás egyszerűen most engedett Telegdi István barátja kérésének, és elhatározta, hogy a huszonegyedik évét elért fiát maga mutatja be az udvarnál.⁹⁵) Majd előbb a 6. fejezetben a 167–168. és a 178. oldalon derül ki Pál elmélkedései kapcsán, hogy a feltámadt vonzalom nem maradt folytatás nélkül, aztán a 8. fejezetben a 194–199. oldalon arról értesülünk, hogy Pál, ki amellet, hogy Frusinának mint családja által számára kijelölt feleségnek udvarol, éjszakánként Klárinál tesz látogatásokat, és éppen arra jutott, hogy utoljára megy el hozzá, elbúcsúzni tőle. A búcsú annyira nem sikerül, de eközben Pál kihallgathatja Klárral a keresztesek éppen a szomszéd szobában tartott tanácskozását. Ez a kihallgatás magától értetődően az országos dolgokat is befolyásolja, hiszen Ártándi itt tudja meg a keresztesek terveit, így megy el a 9. fejezetben Bornemiszához, majd vele a nádorhoz, akinek megbízásában Nagyváradra vágat egy levéllel annak fiához, majd onnan Telegdre és apjához, hogy még a hivatalos felhívás előtt gyűljenek össze sereggel Nagyváradnál, illetve részint ennek folyománya a 10. fejezet első királyi tanácsa. Pál révén persze a magánszál is tovább folyik, amennyiben ő a nádortól a 9. fejezet végén rögtön hazamegy, és *mindenekelőtt* két levelet ír, egyet Frusinának figyelmeztető a veszélyre, és egy rövid végső elbúcsúzó Klárinak. E két levél ugyanakkor országos események előmozdítója is lesz – Klári a neki szólón kívül ugyanis a Frusinaét is megszerzi a levelek kézbesítésével megbízott Farkastól a 281. oldalon, és végképp megbizonyosodván Pál galád voltáról a 11. fejezet végén kisüti tervét: Szaleresi boltoslegényei András vezetésével támadják meg Telegdi kerti lakját. Tegyük hozzá, ismét a tisztán látás érdekében: Pál hűtlenségéről Klári összességében háromszor értesül (amellet, hogy sokszor hallá másoktól is Pál és Telegdi Frusina jegyességét⁹⁶): először mikor Pál társaságában kihallgatja a szomszéd szobában a keresztesek tanácskozását a 8. fejezetben a 225. oldalon, ahol Lőrinc mondja Szaleresi Ambrust felbujtandó, mi a helyzet lányával, másodjára apja szólítja fel Lőrinc tájékoztatása alapján, hogy felejtse el Pált a 11. fejezetben a 265. oldalon, végül harmadjára megbizonyosodik a dolog igazságáról, mikor megkapja Pál neki szóló búcsúlevelét a 11. fejezetben a 276. oldalon. Ugyanakkor amellet, hogy kétségtelenül Kláriban – a 11. fejezet elején visszaemlékezve azokra, miket apjától s a tanácskozás közben hallott – szerelmének érdeke minden egyebet háttérbe szorított, mégsem egyedül ő beszél rá Andrást és rajta keresztül a kereszteseket a támadásra, és benne sem csupán Pál levelei érlelik meg tervét. A 11.

fejezet elején még a levelek előtt apja távoztával Klári házuk gazdasszonyával, Erzsivel van együtt, akitől megtudja: a keresztesek eltörölték az osztálykülönbséget, emelett pedig Telegdiék „romlásukat esküdték. Az elsők, kiket megtámadnak, a Telegdi ház lesz, mert az öreg István őnagysága ellenezte leginkább hadokat.”⁹⁷ Mindezen tesz még egy csavart az, hogy akik elmennek a támadásra, korántsem csupán Szaleresi boltoslegényei, de a keresztes had sőpredéke. Bár Klári eleve tudta, mihelyt tervét közölte Andrással, hogy „akarátának megváltoztatása nem állot többé hatalmában”, mégis elmegy a kerti lakhoz éjjel, hogy leállítsa az ostromot, csakhogy valóban teljesen hiába: egy „tekintetett a csapatra vetve, mely, midőn odaért, a kertet már körülvette, meggyőző őt, hogy alig fogja teljesíthetni föltételét”.⁹⁸ András is arra mutat rá: ezt a sőpredék tömeget senki sem hívta, mi több, képtelenség őket irányítani: „ez a nép olyan furcsa természetű; mióta megtudta, hogy urainak nem kell engedelmeskednie, nem engedelmeskedik senkinek”.⁹⁹ Így aztán Klári hiába szeretett volna csupán bosszút állni Frusinán az őt ért sértésért, és arra kényszeríteni a boltoslegények segítségével vetélytársát, hogy mondjon le szerelméről, abból egészen más lesz: mikor Telegdi öreg csatlósa lelövi a huszita Gáspárt a 13. fejezetben a 325. oldalon, a nép felbőszül – betöri a kaput, lemészárolja a bentlévőket, egyesek fosztogatni és dúlni kezdenek, majd mások (a fosztogatást megakadályozandó) felgyújtják a házat. Ráadásul a ház felgyújtását kezdeményező keresztes munkája végeztével arra biztatja a többieket a 329. oldalon, menjenek a többi közeli nemesi lakhoz, és gyűjtsák fel azokat is mint a nép többi ellenségének házait.

Sótér István azt írja az imént idézett részlet folytatásában: „Eötvös óvakodik attól, hogy Klárinak valamiféle történelmi kezdeményezés szerepét juttassa, – hisz a Telegdi-lak ostroma csak egy, a többi nemesi lak ostromának, elpusztításának sorában.”¹⁰⁰ Ez a megállapítás megint csak madártávlatból tekintve vehető igaznak, hiszen Eötvös számos egyéb óvatosságát mellőzi. Így a fentebb említett két ok (az Erzsi által Klárinak mondott, és a Klári szándékától eltérő eredményű ostrom) mellett Sótér elhallgatja, hogy az ostrom nem csupán a vak véletlen folytán alakul másképp, mint ahogy azt Klári szeretne volna. András maga tudniillik derekasan közrejátszik a változásban: neki ugyanis „azonkívül, hogy Klári sértéséért bosszút álljon, a célba vett megtámadásnál még azon kilátása volt, hogy Szaleresit, kinek bizonytalanságait ismeré, ez által a keresztesek ügyéhez kötheti, melyet az már többször készült elhagyni. András tudta, hogy a merény, mely a Szaleresi parancsa alatt álló seregek által követtetik el, az urak által neki fog tulajdoníttatni, s minden kibékülés útját az ildomos polgár előtt elzárja.”¹⁰¹ A regényes szál mellett számos további történelmi részletet is mellőz Sótér, ami egyértelműen Klári történelmi kezdeményező szerepét csökkenti. Ab ovo ott vannak a szakirodalomban feltűnően gyakran idézett sorok Telegditől és Lőrinctől, melyek a jobbágyok tarthatatlan helyzetét ábrázolják. Aztán a regényben az

ostrom előtt is többször és többek által elhangzik Telegdi Kasszandrasága, hogy őt ezért a nép kivált gyűlöli, és ő van a legnagyobb veszélynek kitéve: a narrátor ezt Budán köztudott dolognak állítja mindjárt a nyitó fejezetben az 56. oldalon; a 6. fejezet elején a narrátor áttekintve a kihagyott három hét alatt történeteket direkt Kasszandraként említi Telegdit a 161. lapon; Ártándi Pál ezért hozza általános óvintézkedésként kérését (hiszen a kihallgatott tanácskozásban csak annyi hangzik el, hogy a keresztesek elnyomóikat az utolsóig kiirtják, arról nem is beszélve, hogy Klári majd csak Pál levele vételekor találja ki Frusina lemondásra kényszerítésének tervét), a 9. fejezet 236–237. oldalán, hogy Frusina nényével cserélje fel kerti lakát a pestivel; végül az ostrom napján reggel a 12. fejezetben a 186. oldalon ez Bornemisza-, este pedig a 310. oldalon egy Telegdi-szolga által tudott dologként szerepel. Ennél erősebben veti vissza Klári szerepét, hogy Lőrinc kétszer is mondja (előbb Bakácsnak, majd pedig a keresztesek tanácskozásában), hogy a lázadás oka abban is keresendő, hogy az urak visszatartják a parasztokat a keresztesekhez történő csatlakozástól, és büntetik a már csatlakozottakat, illetve otthon maradó családtagjaikat.¹⁰² És talán leghatározottabban azért nem hihetjük, hogy kizárólag Klári szerelmi indulata vezet a keresztes háborúhoz, mert mire a vezetők mindkét oldalon tanácskozni kezdenek a teendők felől, a lázadás maga már rég elkezdődött. A 8. fejezet elején mihelyst megérkeznek Dózsaék Szaleresi házába, és mielőtt még helyet foglalnának, a narrátor elmagyarázza a történelmi helyzetet – itt többek közt azt tudjuk meg, hogy Dózsa Gergely és Szaleresi Ambrus a keresztes vezérek között az a kettő, akik „a lázadás kitörését eddig hátráltaták, s Dózsát az ország több részein már kitört erőszakoskodások nyílt pártolásától visszatartóztatták”.¹⁰³ Maguk a keresztes vezérek részint azért gyűlnek össze Szaleresi házában döntéshozásra, mert már több helyütt fellázadtak a parasztok – ahogy Lőrinc mondja: „testvéreink Eger s Nagyvárad táján a szabadság zászlóját kitűzték”, és mivel ennek következtében a „nemesség az ország több részében fegyvert fogott, s a temesi gróf körül csoportozik”.¹⁰⁴ A 10. fejezet királyi tanácsát is alighanem megtartották volna anélkül, hogy Ártándi Pál elbúcsúzandó menve Klárihoz tanúja lett volna a keresztesek megbeszélésének, hiszen ebbe a főurak már azzal a hírrel érkeznek, az ország különböző részein fellázadtak a parasztok: Bácsban nemes házakat támadtak meg, Zemplénben nem művelik földjeiket, Vác környékén fegyveres csapatok kószálnak, és törvénytelenségeket követnek el – Bornemisza csak a hallott hírek után számol be arról, Artánditól miket tudott meg.¹⁰⁵ Nemhiába állapítja meg Bornemisza végül: „Mint látszik, [...] a lázadás az ország különböző részeiben előbb ütött ki, mint azt fő vezetői kívánták.”¹⁰⁶ És maga a narrátor is megakasztva a keresztesek tanácskozását többek közt így magyarázza az ország közállapotait:

Már a kereszties had előtt, főképp azon évben, midőn a bíbornok Rómából visszatért, egyes főurak s püspökök parasztjai több ízben fellázadtak, s ámbár ez egyes kísérletek könnyen elnyomattak, a nemesség részéről nem nagy jósló tehetségre lett volna szükség, hogy a kereszties had következeit előre láthassa.¹⁰⁷

Eötvös nem elégszik meg a történelminek és a kitalálnak ható elemek vegyítésével, ám különösen ravasz módon oldja meg ezek összekapcsolását. Jó példa erre a Telegdi kerti laka mellett égő többi nemesi ház szövegbeli előfordulása. Mint emlékszünk, a kerti lak sikeres ostroma után az odaverődött csöcselék kifosztja az épületet, és letarolja a kertet, amit megakadályozandó az egyik kereszties felgyújtja a házat, majd felszólítja a népet, álljanak tovább a többi ellenséges úri házhoz, és tűzzék ki „a veres lobogót tetejük fölött”.¹⁰⁸ Ezt az teszi érdekessé, hogy Eötvös így átemel egy reneszánsz történetírók által leírt történelminek vehető eseményt, ám ami eredetileg Istvánfinál simán múlt időben álló kijelentésként szerepelt,¹⁰⁹ azt a regénybe csupán felszólításként építi be, melyről biztosan nem tudhatni, beteljesül-e vagy sem. Ám még ennél is ravaszabb, mert ennek ellenére utóbb többek által megtörtént faktumként említetnek az égő nemesi házak: így beszél Villibald Lőrincnek a 15. fejezetben a 347. oldalon; hasonlóan említi Báthori György, mikor a kirekesztés előtt azokat veszi ki a kegyelemből, kik az előző éjjel „Telegdi István, Pelsőczy, Bebek János, Palóczy Mihály s Gersei Pethő őnagyságaik házait megtámadva mint rablók s gyújtogatók az ország törvényei ellen vétettek”;¹¹⁰ végül a 16. fejezet elején Orbán kimegy a városba körülnézni, majd visszatérve többek közt ezt meséli Frusináéknak: „Telegdi háza s a többi úri lakások még egyszer feldúlattak, s mi a lángok prédája nem lett, az most rablók által vitettet el.”¹¹¹

Hasonlóan ravaszul kidolgozott megoldásúnak kell tartanunk Klári tettének fel- és elővezetését is. A terv kigondolása némelyest rejtélyesen, de legalábbis Klári részéről tele kétellyel és bizonytalansággal, és így bizonyos értelemben szintén csupán lehetőségként olvasható a regényben. Kétszer is látjuk őt helyzete, Pál szerelme felől tűnődve, előbb a keresztiesek tárgyalását követő hajnalon, utóbb mikor Farkastól kezébe kerül Pál neki írt levele. Ezekben alig találunk utalást a később bekövetkezőkre – csupán Klári szenvedélyességét látjuk, amennyiben többször is zokogásban tör ki, alapjaiban szerelmi aggodalmak töltik el: fél, hogy Pál megcsalta, hogy „neki csak időtöltés, csak mulatságos kaland vala, melyről társai között kérkedve szólhat”;¹¹² mindössze egy apró mondat jelez nem szerelmi indíttatású elemet: a levél olvastá után számtalan érzelmi kitérősei közé „talán először életében, keserűség vegyült azok ellen, kiknek felsőbbiségét oly természetesnek gondolta”.¹¹³ Mikor kezébe kerül Pál Frusinának írt levele, akkor is kizárólag szerelmes érzései mozgatják őt, Farkas fogva tartásával, és Szaleresi boltoslegényeinek Telegdi kerti lakának megtámadására való rávétélével csupán vetélytársát

akarja kényszeríteni, „hogy Pál iránti követeléseiről mondjon le”. A gondolat felmerülése alatt a narrátor így ábrázolja a hölgyet: „Végzetlen öröm s borzadás, gyűlölet és fájdalom, elhatározás és kétkedés váltakoztak arcain, mintha minden emberi kínok és szenvedélyek e bájló hölgyarcot választották volna küzdhelyül.” Ehhez jön, hogy Klári erőt bizonytalan önmagában: „Egy percre el volt határozva, de a jövőben újra feltámadtak kételyei. Nemesebb lelkű vala, hogysen e cselekvésmód aljasságát nem érzene”, és hiába sejtí, hogy terve kivitelezése mást is eredményezhet, úgy véli, mindezek elkerülhetők, ha Frusina életét ő személy szerint megóvjá.¹¹⁴ Mindehhez vegyük hozzá, hogy mint láttuk, a regényben többször jelzeten köztudomású: a keresztesek Telegdivel feszült viszonyban állnak, és romlását esküdték. Másrészről viszont a narrátor a 13. fejezet elején, mikor újra visszatér az éppen ostromlott lakhoz, a támadást elég egyértelműen Klárinak tulajdonítja:

Klárinak szándéka – mert az olvasó kétségen kívül gyanítja már, hogy e megtámadás általa idéztetett elő – nem volt más, mint Frusinát azon ígéretekre kényszeríteni, hogy soha nem leend Ártándi neje; s ha tekintetbe vesszük mindazon okokat, melyek Klári lelkére egyszerre hatottak, senki sem csudálhatja, hogy benne e határozat támadott.¹¹⁵

Mi több, ha nem is annyira faktumként, mint a sok égő nemesi ház későbbi többek általi felemlítése, de végül az olvasóban Klári csakis mint valamennyi borzalom kitalálója erősített meg: a hölgy ugyanis úgy apja megjelenésekor, mint végül az égő lak mellett állva minden szörnyű dolog előidézőjének magát tartja.¹¹⁶ És nem elég, hogy a hölgy önmagát nevezi minden borzalom eredőjének, de Lőrinc is úgy látja a kitagadás előtti hajnalon, hogy az ostrom után nincs további választási lehetőségük:

A kocka el van vetve. Mi tegnap még akaratunktól függött, ez éj története után elkerülhetlenné vált. Győznünk kell, vagy elvesznünk! visszalépésről, kibékülésről nincs szó többé.¹¹⁷

Ahogy szigorúan a regényben Klári nélkül nem tört volna ki a parasztháború, ugyanúgy szükséges a lány közreműködése a lázadás leveréséhez is. Vagyis nem csupán a felkelés kitöréséhez, de az annak leveréséhez vezető események kapcsán is kiválóan megfigyelhetjük a történelminek és a regényesnek vehető szálak egybeépültségét. Ugyebár az egyik oldalról történelmi (nemegyszer jegyzettel alátámasztott) események vezetnek ide. Eötvös a 22. fejezetet valamikor 1514. augusztus közepén a Zápolya György táborában már több mint két hete a Temes melletti Krassóban, mindössze kétnapi járásra a keresztesektől veszteglő sereggel indítja. A tétlenség oka, mint Perényi Ferenc elmondja a két Ártándinak, az, hogy apja Drágfi Jánossal és Báthori Istvánnal még ötszáztizennyben szövetségre lépett, „mely szerint

senki közülük magasabb hivatalok osztogatásánál mást, mint kiben mindhárman megegyeztek, nem fog pártolni”. Ez egyértelműen Zápolya György ellen köttetett – miként Perényi magyarázza:

Atyám, szegény, akkor szerfölött beteges vala, s azt képzelé, hogy nemsokára meghal; s így az egész dolog tulajdonkép azért történt, hogy a nádorság megürülése esetében Zápolya s annak pártolói a legfelsőbb hivatalból kizárassanak, s az Báthori Istvánnak jusson.¹¹⁸

Továbbá mint ugyanebből a beszélgetésből megtudjuk, s mint tíz oldallal később a következő fejezetben ezt Zápolya Verbőczivel folytatott beszélgetése is megerősíti: a vajda tisztán látja, hogy Báthori István sokat árthat neki, mi több, már tudtára is adta Petrovics által, mily föltétellel számíthat segítségére, ám ő – alighanem a tizenegyes szövetség által lekötve – visszaveté az ajánlatot. Másrészről Eötvös a kimaradt két hónap után aznap indítja újra a cselekményt, mikor András hajnalban megérkezik Zápolya táborába fogolyként, és rögvest beszélni is tud Pállal. Ez annak fényében bizonyul tudatos szerzői döntésnek, hogy Ártándi Pál megtudván csapataik tétlensége okát, és azt, hogy megakadt mindenféle kommunikáció Zápolya s Báthori között, ezt kérdi Perényitől: vajon Báthori most eleget tenne-e a vajda feltételeinek, ha egy levélben megkapná azokat. Hiszen Pál Perényi meggyőződését hallva, miszerint Báthorinak immáron nincs más választása, ismét Andráshoz siet. Ráadásul Eötvös újfent tesz egy további csavart: holott a táborban Pál vállalja magára a levél célba juttatását, ám annak megvalósításához elviszi magával Andrást, a boltoslegény segítségével találkozik Klárral egy elhagyott vadászház romjainál sötétedéskor, és végül a levelet Pál helyett (míg az ifjú átalussza az éjjelt) Klári viszi el Temesvárra.

Habár ezen dolgok kapcsán kétségtelenül nem szerepel olyan mennyiségű, a valóságot árnyaló apróság, mint amennyi a keresztes háború kizárólag Klári általi kiérett kirobbantása körül, azért a nemesek győzelméhez vezető események sem adhatók vissza a fentebb megkísérelt egyszerű módon. A történelminek vehető oldalról feltétlenül megemlítendő, hogy Zápolya György tanácsában a többi vezér a leghatározottabban rá akarja venni a vajdát Dózsa mihamarabbi megtámadására, és egyiküket sem győzik meg Zápolya okai a támadás késleltetésére.¹¹⁹ A kitalált oldalról pedig tudni kell, hogy már a cselekmény újraindulásának napján azon rágódva találjuk Ártándi Pált Andrással való beszélgetése után távol a tábortól, magányosan járkálva az erdő szélén, hogy vajon „hol s miként, főként mi ürügy alatt találkozzék Klárral”.¹²⁰ Ennek fontos voltát támasztják alá Klári, András és Pál magyarázatai a levélszállításról. András okoskodása szerint az úrfi azért teszi ki magát a legszörnyűbb veszedelmeknek, „csak hogy a lányasszonyt lássa, s ez átkozott táborból elvigye magával; meg [...] az úrfi rászedte Zápolyát és a többi vezéreket, mintha csak azért jönne, hogy Báthorinak levelet hozzon, pedig

[...] csupa ürügy az egész, mert Pál úrfi csak a lányasszonyt keresi”.¹²¹ Klári hasonlóan látja boldog pillanatában a helyzetet, számára Pál határtalan szerelmét bizonyítja, hogy a fiú életét kockáztatva találkozik vele, csak hogy láthassa, hogy karjai közé szoríthassa, hogy elmondhassa, szíve nem változott.¹²² És Pál is ugyanebben a kedvező fényben adja elő – mint a narrátor megjegyzi – „jöttének célját, vagy állítása szerint, ürügyét”:

Mióta megtudám, hogy itt vagy [...], leírhatatlan vágyat érzék utánad. A rövid sorok, melyekben tőled búcsút vevék, nem fejezheték ki érzelmeimet; látni akartalak, hogy változatlan szerelmemről meggyőzzelek, s ha szavaimnak nem hinnél, enmagamat adjam kezeid közé, hogy rajtam bosszút állhass. De ennek eszközzésére ürügy kellett. Magamra vállalom, hogy Zápolya levelét a temesi gróf kezeibe juttatom, csak így menthettem meg András életét, csak így találkozhattam veled. Most becsülem kívánja, hogy szavamat beváltsam; ti, kik a táborban vagytok, legjobban fogtok segíthetni.¹²³

Eötvös itt sem elégszik meg a történelminek és a kitalálnak ható elemek szimpla vegyítésével, ám most is aprólékosan kigondolt cselekményvezetéssel teszi azt bonyolulttá. Pál ajánlata teljesítéséhez három dolgot kér Zápolyától: hogy magával vihesse a lázadók egyikét, aki tegnap este fogságukba esett; valamely jelet, mely, ha maga Báthorihoz nem juthatna, hitelesíti majd helyettesét; és két vagy három teljes bűnbocsánatot nyújtó nyílt levelet.¹²⁴ Hiszen Pál utóbb mindhárom dolgot felhasználja: ugyebár András vezeti el Klárihoz; maga nem jutván el Temesvárra Klárinak adja a Zápolyától kapott pecsétgyűrűt, amivel a hölgy csakugyan igazolja magát, és amelyet Báthori válaszlevelével együtt visszkap az ifjú az 533. oldalon; és végül búcsúzásukkor az 569. oldalon nem mulasztja el a Klári és András számára hozott amnesztias leveleket sem átadni. Szintén ezt támasztja alá, hogy Andrást nem csupán szerencsétlen végzete viszi egy élelmiszer után portyázó nemesi csapatba, hanem egy küldetés teljesítése közben lesz hadifogoly:

Klári [...] miután gyanítani kezdé, hogy Frusinát Temesváron nem fogja találni, [...] kiküldé, kutatná át a vidéket, s igyekeznék az üldözötnök nyomára akadni. – A szeretet, mellyel e hív ember asszonnya iránt viseltetett, oly nagy vala, hogy most is ellenmondás nélkül teljesíté kívánatát, s helyről helyre vándorolt, mintha saját boldogsága követelné, hogy az elveszetteket föltalálja.¹²⁵

A regény ezen két fordulópontjának hasonlóságát az is növeli, hogy ha nem is annyira, mint Klárié, de Pál ötletének elő- és felvezetését is ravaszul összetettnek vehetjük. Pál társai, és így az olvasók is csak sokára látnak egészen tisztán a levélvivést illetően, másrésztől a fiú kételyek közepette érleli meg tervét, továbbá Klárirra várva a vadászlaknál utólag átgondolva az egészet, úgy érzi, túlságosan elhamarkodva döntött. A Pál általi levélváltás fel-

merültét kétszeresen is rejtélyesen állítja be a narrátor: előbb beszélgetőtársainak sincs sejtése sem arról, hova siet el a fiú oly hirtelen, miután különös kifejezéssel arcán, „mint kinek agyán gondolat villant át, s kinek keblében egy most támadó határozat kételyekkel küzd”,¹²⁶ megkérdi Perényitől, érdeemes-e Báthorihoz egy levelet eljuttatni, utóbb a vajda tanácskozásán ámulnak el a vezérek, élükön Ártándi Tamással, a vakmerő felajánlkozáson. Másrészről mikor újra végiggondolja tervét, szándékát túl veszélyesnek, és egyben aljasnak látja:

Pál [...] Andrásához sietett, s miután ennek szavaiból Klári szerelméről s terve kivihetőségéből meggyőződött, nem késett ajánlkozásával, még mielőtt annak veszélyes oldalait átgondolta volna. – Ha Pál nem kizárólag észére hallgat s ha eljárásában szívetől is tanácsot kér: ez, mely még nem vala végképp megromolva, ellentmondott volna szándékának. Még egyszer megcsalni azt, kit már szerencsétlenné tett, személyes előmenetelének eszközéül alázni a legszentebb érzeményt, ez olyannyira aljas tett vala, hogy Pál nem egykönnyen határozhatta volna el magát elkövetésére. [...] De lelkét nagyravágyó tervei tölték el; s csak most, csak az erdei magányban kezdé érezni, hogy óvatosabbnak kellett volna lennie.¹²⁷

És természetesen az új fejlemény felbukkanásakor – miszerint helyette Klári kézbesítse a levelet – is csak vonakodva hajlik annak elfogadására:

Pál a lelkes leánynak ez ajánlatát természetesen nem akará elfogadni, s a szeretők között vita támadott. Pál azt, hogy a kereszteseektől mindenfelől körülfogott városba juthat, maga sem tartá lehetségesnek; [...] az mindazáltal, hogy a veszélyes vállalat a kedves hölgy által vitessék véghez, nem volt szándékában. Nemcsak szerelem, még becsületérzése is visszatartóztatá őt a hölgy ajánlatának elfogadásától.¹²⁸

Nem csupán a némelyest szorosabb olvasás során derülhet arra fény, hogy a történelminek és a fiktívnek vehető elemek keverednek a regényben: lépten-nyomon hol inkább, hol kevésbé direkten erre utaló mondatokba lehet bukkanni. A 8. fejezetben Lőrinc Dózsa Gergely aggodalmaira az osztálykülönbség eltűntét propagáló feleletét követően a narrátor megszakítja a tanácskozás elmondását, és áttér a hallgatózó szerelmesekhez: Klári a másik szobában Ártándihoz hajolva suttogva megkérdezi szerelmét, hallotta-e ezt, mintegy jelezve, a hölgy Lőrinc szavaiban azonnal és kizárólag a saját szempontjából fontosat veszi észre.¹²⁹ Ártándi Pál lelkét számtalan gondolat tölté el távozva Szaleresi házából a 9. fejezet elején. Először Kláriról és kapcsolatról gondolkodik (ezzel egyben az is kiderül: ő nemhogy a hölgy bájló arcán átfutott örömsugárt véti el, de valóban semmit sem érzett magára érvényesnek Lőrinc szavaiból):

Sohasem volt inkább meggyőződve Klári szerelméről, mint e pillanatban, de nem is érzé soha annyira a válaszfalnak áthághatlanságát, mely közte s e hölgy között emelkedett. Ha a kötelék, mely őt ez este óta Frusinához láncolá, nem léteznék is, ha meg volna is győződve, hogy élte boldogságát csak Klári karjai között találhatja: engedhetne-e szívének? Gyermekai két osztálynak, mely, miután századokig megvetéssel s gyűlölettel nézett egymásra, most fegyvert ragad s harcra készül: nem választá-e el őket már végzetök örökre? s a szerelem gyenge ölelése hogyan álljon ellen az óriási hatalomnak, mely őket szétválasztja?¹³⁰

Két bekezdéssel később aztán rögvest kiderül, a keresztetek tanácskozásban megtudottak miatt:

Ártándit szerelmén kívül még más dolgok is érdeklik, s habár Klári helyzete volt az első tárgy, mely gondolatait elfoglalá: azon jelenetek, miknek Szaleresi házában tanuja volt, a bájló hölgy emlékét hamar háttérbe szoríták, a Pál gondolatai egészen arra fordultak: mit tegyen e pillanatban?¹³¹

Mindkettő egyformán fontos, ezt elég egyértelműen jelzi, hogy még a fejezet végén is, mikor Bornemisza bemegegy egyedül a nádorhoz, és az ifjú fél óránál tovább marad egyedül, „ismét személyes helyzetére fordítá gondolatait”:

Miután Bornemisza Klári apjával szólni akar, Pál átlátá, miszerint azt, hogy neki írjon, nem halaszthatja továbbra, s azért míg az öreg országférfiak a mellékszobában a jelen körülményekben teendőkről tanácskoztak, addig Pál, elméjének minden tehetségeit megfeszítve, formát keresett, melyben Klárinak a keserű hírt a lehetőségig kíméletesen adhassa elő.¹³²

Pál csakugyan arra használja szerelmi kalandját, hogy ezzel a hazának fontos szolgálatokat tehessen: mihelyst találkozik Andrással a 22. fejezetben, és az „Klári emlékét újra föleleveníté szívében”, rájön, hogy célszerű felkeresnie a hölgyet. A fejezet elején a hölgy általa okozott szerencsétlen sorsán tűnődve látjuk őt, amint nagy „lépésekkel járt fel s alá a százados tölgyek alatt, s átengedé magát szomorú gondolatainak”.¹³³ Ahogy a narrátor utólag elmeséli az ifjú a nemesség szemében merésznek tűnő terve megszületését, egészen direkt módon mutatja a szerelmi és az országos dolgok együtt való fejlődését:

Éppen e gondolatokkal foglalkozott, midőn Perényitől megérté a viszonyt melyben Báthori s Zápolya egymással állanak, s mely az utóbbit Temesvár megszabadításától visszatartá. Pál találekony eszével azonnal átlátá mindazt, mi a dolgok ezen helyzetében öncéljának kivitelére kedvező. Ha Zápolya levelének kézhez szolgáltatását magára vállalja, fölkeresheti Klárit. [...] S midőn Pál ezt teszi, tulajdonképpen ismét csak szerelmes kalandját folytatja, s mily szolgálatot tesz hazájának?! Temesvár megszabadítását neki fogják tulajdonítani; tette a legnemesebb honfiúi feláldozás színében tűnik fel az egész világ előtt. Zápolya és Báthori egyaránt lekötelezetteivé válnak.¹³⁴

A levél eljuttatása országos érdekeltségű, Klári tettét ennek ellenére még utólag is egyszerűen szerelemből tett dolognak mondja, melynek fejében visszautasít Zápolyától mindenféle esetleg elnyerhető jutalmat.¹³⁵ Klári mellett Pál másik hölgye, Frusina számára is egyszerre érvényes a két szint: leendő férje politikai előmenetelét a magánéletben is sikerként értékeli. Pál hős lelkézbiztosító tette következtében „Zápolyában s Báthoriban egyaránt lekötöztetett barátokra számíthat” – ennek következtében az ifjú „minél tovább haladott e tekervényes pályán, annál boldogabbnak látszék Frusina is”, mi több, Frusina „Pálban, ki minden törekvéseit látszólag csak a hazának szentel, csaknem felsőbb lényt látott és szabadon engedé át magát boldogságának”.¹³⁶ Hogy a magán- és az országos szál összekeverhető, azt erősíti Ollósi Tamás menekülésének kétféle megítélése is: Bakács udvari szabója úgy érzi, a nemesség üldözése folytán a kerti lakok megtámadásakor neki is menekülnie kell Budáról – ezt hallva Bebek Katalin a szegény szabót megtévelyodottnak hiszi, és arra figyelmezteti őt, „Ollósi uram talán csalódott, [...] a kalocsai érszek indulatos úr, s a nádor önagsága néha nyers is tud lenni. Meglehet, hogy kigyelmed valami munkájával elkésett,” ám a szabó sebesen közbevág: „O, ha csak az volna! [...] de ez országos dolog.”¹³⁷ A két különböző szál hasonlóságáról elég komikusan ad számot Farkas, Ártándi Pál huszárja, mikor a pesten Szaleresi Ambrus vezérése alatt maradt kereszties tábor és Bornemisza közötti közvetítő szerepébe kerülve, sorsáról így elmélkedik:

[...] előbb szerelmes-leveleket hordoztam, most éppen országos dolgokban járok ide s tova; [...] utójára is, ha mint kémeket nem akasztanak fel, mint titkos tanácsos halok meg; ki hitte volna, hogy ily kenyérré jutok?!¹³⁸

Korántsem csupán valamilyen szerelmi dolgok szövődnek össze az országos eseményekkel, célszerűbb általánosabban, a magán- és a közügyek kapcsán megfigyelni a teremtettnek és a történelminek ható elemek keveredését. Érdemes például ilyen szempontból végigkövetni Ollósi Tamás sorsát. Ollósi összes történelminek vehető szerepe alighanem annyi, hogy ő varrta fel Dózsa köpenyére vezérré történő kinevezések a keresztet. Ez az információ többször is szerepel a regényben: a narrátor a 6. fejezet elején a 162. oldalon ezt is megemlíti foglalja össze az átugrott pár hét eseményeit; Lőrinc a kiátkozás előtt a 15. fejezetben a 365. oldalon többek közt ezzel vonja kétségbe, hogy valóban Bakács szándéka szerint érkezett táborukba szétosztásukat hirdelve a prior; a szabó maga menekülése indokainak előadása közben a 17. fejezetben a 414. oldalon ezt említi leendő útítársainak a nemesség általi üldözöttségük egyik indokaként; továbbá – a szabó tanúsága szerint – ezzel vonják kérdőre Bakácsot a nemesek a kerti lak megtámadását követő tanácskozásukban a 490. oldalon; és végül a 21. fejezetben, mikor Ollósi éppen megmenekül Óbesenyőn a kivégzéstől, büszkén erre hivatkozva vág

vissza a parasztnak a 497. oldalon, majd a parasztnak megtudván Ollósi mesterségét, gúnyolva őt rájönnek, miként köszönhetik a keresztes vezérek neki a keresztes ruháikon. A keresztesváros eseménye egy jegyzetben alátámasztást nyer Istvánfi szavaival, a különös azonban az, hogy a jegyzet nem az első, de a harmadik előfordulás mellett található, holott az első, narrátori említéskor ugyanilyen joggal lehetne a jegyzetelendő alap.

Ezzel azonban a történelmi és a kitaláltak ható elemek Ollósit érintő különleges keverésének nincs vége. Annak ellenére, hogy kétségtelenül a szabó minden további felbukkanása és tette csupán kitaláltként fogható fel, egyéb jegyzettel igazolt, tehát valódi történelminek vehető eseményeknek is részese. Apróság, hogy mikor Ollósi Bebek Katalinéknak kifejti Budáról való menekülése okait, hosszan időz a pápaválasztásnál – Ollósi szavai két helyen is alá vannak támasztva jegyzettel, előbb Bakács kíséretének díszes öltözetét illetően olvashatjuk Georgius Sirmiensis a bécsi csász. kir. könyvtárban lévő kéziratának egy részletét, másodjára Bakács az Angyalvárból királyi pompával való kivonulását igazolandó szerepel Raynaldus írásából pár sor.¹³⁹ Feltűnőbb, hogy Báthori István a csanádi ütközetből történő megmenekülésében szerves rész jut Ollósinak: a Taurinus István *Stauromachia* című művéből átvett és jegyzetben hivatkozott elem, mely szerint Báthori a csata után a Tiszánál egy „füvön legelő kis lóra talált”, a regényben bővebben szerepel, amennyiben a lovától megfosztott ember nem más, mint a Maros partján a hölgyek mellett „szinte szomorú gondolatokba mélyedett” szabó.¹⁴⁰ Utóbb ez a történelminek vehető tényből alakított elem meglehetősen fontos lesz – és így többször is szerepel, hiszen Ollósi ló nélkül nem mehet tovább Frusináékkal Temesvárnak, ezért kell egyedül és gyalog mennie a közeli Óbesenyőre, ahol először kis híján felakasztják, majd Lőrinc közbeléptével Bakács követeként mutatattik be a népnek; másrészt viszont részint ennek köszönheti majd életét: Ollósi már a temesvári ütközet előtt sokat „remélt Báthori Istvántól is, ki, mint tudjuk, az ő lován menekült meg a csanádi csatamezőről”,¹⁴¹ írja a narrátor a 29. fejezetben, és ez a remény végül beteljesül, hiszen

[...] miután a temesi gróf Ollósi történetét hallá, melynek valóságán nem kételkedhetett, miután ő maga volt az, ki lovát a csanádi ütközet után elvívé, s így szerencsétlenségét nagy részben ő maga okozá, Báthori oly nevelésesnek tartá az egész dolgot, hogy a szabót Dózsa táborában viselt követi szerepéért minden büntetéstől fölmenté.¹⁴²

Ollósival kapcsolatban két írás szerepel a regényben: még a pápaválasztáskor kapott Bakácstól egy útlevelet, és van egy levél, „melyben Bakács a népet e magát követének nevező alávalónak ámtításaitól inti”.¹⁴³ Természetesen mindkét írás akár forrásértékű papírokkal is igazolható lehetne, ám a regényben egyik sem kap alátámasztást jegyzetekkel. Az útlevél ráadásul, mint tudjuk, fontos események kiindulópontja (és így többször is előfordul):

Ollósi e papiros nélkül aligha merne belevágni hosszú útjába, Frusináéknak is rögvést megemlíti: „pénzt, mennyi szükséges, magammal vittem, s nagy útilevelem, melyet előbbi uramtól tavaly kaptam, biztosít, hogy legalább a keresztések nem fognak bántani”,¹⁴⁴ ezért is egyezik bele abba, hogy elváljon útitársaitól a Marosnál, hisz miként a narrátor megjegyzi, „Bakács útilevele a lázadók között már többször megtette hatását”,¹⁴⁵ a 21. fejezetben Lőrinc érkezete előtt ez akadályozza meg, hogy az óbesenyőiek sebtiben kémként felakasszák, majd útilevele miatt lehet a szabóból a keresztések közé érkezett bíbornoki követ.¹⁴⁶ Továbbá a két írás igazolatlan volta két okból is feltűnő: egyrészt – mint láttuk – a szabó előadásában megismert egyéb részletei a pápaválasztásnak – ha rendszertelenül is, de – jegyzeteltek, másrészt a regény egyéb írásos dokumentumai többször igazoltak jegyzetekben: ilyen a 17. fejezetben említett Polgár Tamás cigányvajdának Ulászló által kiadott szabadságlevele, és ilyen a 21. fejezetben a csanádi ütközet után egy keresztés által Óbesenyőre hozott levele Dózsának – ráadásul mindhárom iratból körülbelül egyforma terjedelem olvasható a regényben.¹⁴⁷

A történelminek és a kitaláltak vehető elemek mindezen elismerésre méltóan fondorlatos keverését észrevéve, és ráadásul tudva, hogy a szimplán történelmi tények – mint láttuk Véghely Dénes a regény és forrásai összevetéséből – nem kevésbé fondorlatos módon kerülnek a szövegbe, nem igazán fogadhatjuk el egyes irodalomtörténészek kárhozható véleményét. Ekkora kavarodásban ember legyen a talpán, aki látja azt a finom vonalat, ahol a történelmi adatnak vége, s a szabad alakítás kezdődik: alig-alig lehet történelmi és költött részre bontani a művet, ha pedig mégis kettébontanánk, hát ahhoz jelentős változtatásra lenne szükség.

A dolgozat az NKFP 5/0125/2002. számú pályázat támogatásával készült.

1 CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939, 174.

2 FERENCZI Zoltán, *Báró Eötvös József*, A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, Bp., Athenaeum, 1903, 144.

3 EÖTVÖS József, *Magyarország 1514-ben*, Bp., Magyar Helikon, 1972, 731–732.

4 Uo., 732.

5 Uo., 747.

6 Uo., 749.

7 Uo., 755.

8 Uo., 759.

9 Uo., 761.

10 SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1926, 263.

11 EÖTVÖS József, *i. m.*, 204.

12 Uo., 222–223.

13 Uo., 341–346., 378–379.

14 Uo., 591–592.

15 Uo., 642–644.

16 Uo., 704–709.

17 Uo., 35–38.

18 Uo., 249.

19 Uo., 435.

20 Uo., 447.

21 Uo., 483–484.

22 Uo., 513–514.

23 Uo., 640.

- 24 Uo., 63.
 25 Uo., 735.
 26 Uo., 68.
 27 Uo., 737–738.
 28 Uo., 525. Három bekezdéssel később Zápolya megítélésével kapcsolatban ismét megidéri a tacitusi történetírói hitvallást: „Szenvedély nélkül tekintve e férfiú életét, meggyőződhetünk, hogy e két különböző ítélet egyaránt hibás.” (EÖTVÖS, *i. m.*, 526.)
- 29 SÓTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai, 1967, 178.
 30 EÖTVÖS József, *i. m.*, 205–206.
 31 Uo., 86.
 32 Hogy talán kissé slendriánul látta így a többség, azt a recepció két kisebbségi véleményével mutathán meg. Erdélyi János, aki, mint tudjuk, „az iránynak régóta ellene dolgozik”, az előszóban a történelmi regényről megfogalmazott elvekkel szembeállva ezt írja: „Ha tehát a regény történeti, más célnak kell előtte lebegni, mint a népszerűsítés; aztán a történet nem azért lesz népszerű, mert regénybe van foglalva, s a regény viszont másért lesz közkeletű s népszerű, mint a benne feldolgozott történetért. A történetek népszerűsítése egyébiránt sokkal hamarabb éretik el történeti képes, könnyű előadású olvasókönyvek által, melyeknek haszonra fordítása, betanulása korántsem igényel annyi fáradságot, mint nyolc-kilenc füzetes regény szálai és szövevényeinek, bonyodalmainak összetartása, megfigyelése.” (ERDÉLYI János, *Egy századnegyede a magyar szépirodalomból* = Uő, *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 306.) Fögel Sándor a regényhez tett széljegyzeteihez zárásként hozzátoldja: „Eötvösnek a történet népszerűsítése, amire főképp vállalkozott, nem azért nem sikerült, mert »nézetei alkalmazására nem bírt volna elég erővel (Előszó)«, hanem azért, mert ennek szerencsésőbb módszere az essay, amely nem más, mint népszerű történetírás.” (FÖGEL Sándor, *Széljegyzetek Eötvösnek „Magyarország 1514-ben” című regényéhez* = A Miskolczi Kir. Kath. Főgimnáziumnak az 1915–16. iskolai évről szóló értesítője. Közzéteszi Dassievitz Gyula, igazgató, 1915–6, 9.) Mellesleg Császár Elemér *A magyar regény történetében* a regény XX. század eleji népszerűtlensége egyik okaként éppen a tudományos ízt és részleteket említi: „Árt a regény népszerűségének az is, hogy nemcsak nagyon megérik rajta a tudományos forrás és a tudós szín, hanem sok benne a történeti elem.” (CSÁSZÁR Elemér, *i. m.*, 174.)
- 33 BODNÁR Zsigmond, *Báró Eötvös József* = Uő, *Irodalmi dolgozatai*, Bp., Grimm és Horovics, 1877, 34.
 34 Dr. FERENCZY József, *Báró Eötvös József életrajza*, Pozsony–Budapest, Stampfel Károly, 1885, 8.
 35 SCHÖPFLIN Aladár, *Báró Eötvös József*, Vasárnapi Újság, 1904, 14.
 36 KORDA Imre, *Báró Eötvös József regényeiről* = *A Kis-Kun Halasi Hel. V. Hitv. Lyceum Értesítője az 1881-2-ik tanévről*, Práger Ferencz nyomása, Halas, 1882, 14.
 37 A hagyományos történész tevékenysége leírását Gyáni Gábor *Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban* című tanulmányából vettem kölcsön. Az idézett részletek: GYÁNI Gábor, *Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban* = Uő, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000, 12.
 38 KORDA Imre, *i. m.*, 14–15.
 39 HITES Sándor, Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: történetírás a 19. században = *Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. SZÜCS Zoltán Gábor és VADERNA Gábor, Bp., L'Harmattan, 2004, 319.
 40 SZINNYEI Ferenc, *i. m.*, 264.
 41 BÉNYEI Miklós, *Eötvös József olvasmányai*, Bp., Akadémiai, 1972, 57.
 42 FERENCZI Zoltán, *i. m.*, 150.
 43 Uo., 153.
 44 FÖGEL Sándor, *i. m.*, 4.
 45 Uo., 5.
 46 Uo., 7–8.
 47 Uo., 8.
 48 VÉGHÉLY Dénes, *Báró Eötvös József „Magyarország 1514-ben” című regényének történeti alapja*, Bölcsészdoktori értekezés. Kongorác János könyvnyomdája, Törökszentmiklós, 1930, 8.
 49 Uo., 11.
 50 GYÁNI Gábor, *i. m.*, 15.
 51 VÉGHÉLY Dénes, *i. m.*, 19–20.

- 52 Uo., 28.
 53 Uo., 29.
 54 Uo., 31.
 55 Uo., 31.
 56 Uo., 40.
 57 TÖRÖK Lajos, *Nemzet és személyiség. A szubjektum történetisége Eötvös József Magyarország 1514-ben című regényében = Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. SZÜCS Zoltán Gábor és VADERNA Gábor, Bp., L'Harmattan, 2004, 330.
 58 SZINNYEI Ferenc, *i. m.*, 267.
 59 SZILÁGYI Márton, *Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: Magyarország 1514-ben)*, Kézirat, 2004. Ezúton mondok köszönetet Szilágyi Mártonnak, hogy dolgozatát kéziratban rendelkezésemre bocsátotta. [Lásd ebben az It-számban.]
 60 EÖTVÖS József, *i. m.*, 693.
 61 GYÁNI Gábor, *i. m.*, 16.
 62 EÖTVÖS József, *i. m.*, 205.
 63 Uo., 731.
 64 Uo., 735., 738.
 65 Uo., 742–743.
 66 Uo., 750., 751.
 67 Hogy csakugyan nem problémamentes egy történelmi regényben a helyszínek ábrázolása, azt kiválóan jelzi, hogy Bényei Miklós Eötvös könyvhagyatékának behatóbb áttekintése után azt fedezte fel, hogy „Eötvös regénye megírásához két olyan könyvet is felhasznált, amelyeket nem említett meg művében. Ez a két könyv Budai Ferenc *Magyarország polgári történetiájára való lexikon, a XVI. század végéig* és Schams Ferenc *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern* című összeállítása.” Ráadásul a regény és a könyvtári hagyatékban lévő két – jól láthatóan használt, jegyzetelt – könyv aprólékos összevetéséből egyértelműen az derült ki, Eötvös nem kis mértékben támaszkodott e két munkára. Szempontunkból az az érdekes, hogy: „A budai kapuk és utcák egykori és korabeli (1840-es évek) helyzetének, elnevezésének összevetését lábjegyzetben adta meg, Schams nyomán. Ugyancsak az ő adatait használta a Szent György-tér bemutatásánál: itt fejezték le Kontot és társait, Hunyadi Lászlót, Zsigmond itt építtetett templomot a cseheknek. [...] Telegdiék kerti lakának helyét is ennek segítségével határozta meg, leírva, mi mindent látni onnan. Valószínű, hogy Schamsot követve emlegette a vár keleti bástyáján Mátyás által készíttetett, oszlopokkal ékesített sétahelyet. A Gellérthegy mögött fekvő Erzsébetfalváról is a szóban forgó kötetből szerezhetett tudomást.” (BÉNYEI Miklós, *A Dózsa-regény szereplői és helyszínei = Uő, Eötvös József könyvei és eszméi. Tanulmányok, esszék*, Debrecen, Csokonai, 1996, 33., 36–37.)
 68 EÖTVÖS József, *i. m.*, 473., 758.
 69 Uo., 150., 206., 548., 644.
 70 CZUCZOR Gergely–FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Bp., Atheneum, 1874, 6: 779.
 71 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1976, 3: 1080.
 72 EÖTVÖS József, *i. m.*, 161.
 73 Uo., 437.
 74 Uo., 717.
 75 Uo., 328.
 76 SZILÁGYI Márton, *i. m.*, (Lásd az 59. jegyzetet.)
 77 EÖTVÖS József, *i. m.*, 441.
 78 Uo., 222.
 79 Uo., 531.
 80 Uo., 713. A helyzet az, hogy az idézett második mondat nem fedti teljesen a valóságot: a regény még három előző főúri tanácsról tud – az elsőben és a harmadikban résztvevők neveit s címeit a narrátor nem sorolja becsületesen el (vö. uo., 248. és 251., illetve 448.); a másodikról pedig csupán utóbb értesülünk Villibald, illetve Ollósi Tamás által, igaz, ennek résztvevőit Ollósi Bakács szobájában tartózkodó tanúként látta, és így el is sorolja (vö. uo., 347., 416.).
 81 Uo., 712–713.
 82 Uo., 406.
 83 Uo., 413.
 84 Uo., 719–720.
 85 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelenkorig*, Bp., Franklin társulat, 1878, 391. Igaz, a két részre bontható cselekmény hirdetői ezt nem feltétlen tartották ab ovo problematikusnak. Így csupán a tényre hívta fel a figyelmet Bán Aladár – „E regény [...] két cselekmény folyá-

- sát adja elő: a parasztlázadást és az ennek keretül szolgáló Ártándi Pál történetét.” (BÁN Aladár dr., *Eötvös József báró élete és költészete*, Pozsony–Budapest, Stampfel Károly, 1902, 25.), és Lázár Piroska – bár ő dolgozata tárgya, Eötvös József báró nőalakjai, által kissé túlságosan is lekötve, némileg sajátosan fogalmazta ezt meg: „Hogy a történetben rejlő tanulságot minél szélesebb körben olvassák és megszívleljék, regénybe öltözteti, a megtörtént eseményt, felcírázza két leánynak az alakjával, Száleresi Klári és Telegdi Frusina szerelmével.” (LÁZÁR Piroska, *Eötvös József Br. nőalakjai*, Bp., Pesti könyvnyomda-részvény-társaság, 1905, 88.)
- 86 SUBERT Zsófia, *A nők Eötvös és Kemény regényeiben*, Nemzeti Nőnevelés, 1887. Aug.–Szept., 284–285.
- 87 PÉTERFY Jenő, *Báró Eötvös József mint regényíró* = Uő, *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 528.
- 88 BEÖTHY László, *Báró Eötvös József mint regényíró*, Egyetemes könyvtár, Győr, Gross J. és testv., é. n., [1902], 34–35.
- 89 SÓTÉR István, *i. m.*, 191.
- 90 FERENCZI Zoltán, *i. m.*, 144.
- 91 Uo., 152–153.
- 92 SZINNYEI Ferenc, *i. m.*, 260–261.
- 93 SÓTÉR István, *i. m.*, 191–192.
- 94 Uo., 192.
- 95 EÖTVÖS József, *i. m.*, 92.
- 96 Uo., 270.
- 97 Uo., 274.
- 98 Uo., 304., 305.
- 99 Uo., 307. Ugyanezzel szembeül párlappal később a 316–322. oldalon az ostromhoz megérkező Száleresi is: hiába, hogy ő a vezér, rá sem hallgat a tömeg, ha nem azt mondja, amit éppen hallani szeretne.
- 100 SÓTÉR István, *i. m.*, 192.
- 101 EÖTVÖS József, *i. m.*, 304.
- 102 Uo., 151., 215–216.
- 103 Uo., 208.
- 104 Uo., 212.
- 105 Uo., 251.
- 106 Uo., 255.
- 107 Uo., 204.
- 108 Uo., 329.
- 109 Uo., 751.
- 110 Uo., 353.
- 111 Uo., 383.
- 112 Uo., 270.
- 113 Uo., 280.
- 114 Uo., 282–283.
- 115 Uo., 304.
- 116 Uo., 316., 329.
- 117 Uo., 340.
- 118 Uo., 519.
- 119 Uo., 531–532.
- 120 Uo., 512.
- 121 Uo., 538.
- 122 Uo., 545.
- 123 Uo., 548.
- 124 Uo., 534.
- 125 Uo., 511.
- 126 Uo., 521.
- 127 Uo., 543.
- 128 Uo., 548.
- 129 Uo., 219.
- 130 Uo., 227.
- 131 Uo., 228.
- 132 Uo., 235.
- 133 Uo., 512.
- 134 Uo., 543.
- 135 Uo., 685.
- 136 Uo., 675.
- 137 Uo., 410.
- 138 Uo., 434.
- 139 Uo., 413.
- 140 Uo., 472.
- 141 Uo., 646.
- 142 Uo., 673.
- 143 Uo., 645.
- 144 Uo., 421.
- 145 Uo., 474.
- 146 Uo., 489., 502.
- 147 Polgár Tamás szabadságlevelét lásd uo., 425–426.; Dózsa rendeletét lásd uo., 486–487.; Ollósi útleveleiből két helyen is megismerünk részleteket: a szabó maga ismerteti magyarul Frusináéknak, lásd uo., 421., illetve Obesenyőn a kocsmában a harangozó fog „izzadva a deák oklevél olvasásához”, lásd uo., 489.